

NIBIO

NORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Seterlandskapet

Historia, naturen og kulturen

Bolette Bele, Ann Norderhaug & Håkan Tunón

Seterlandskapet

historia, naturen og kulturen

Bolette Bele, Ann Norderhaug og Håkan Tunón

NIBIO BOK 5(8) 2019 & CBM:s skriftserie 113

Refereres som: Bele, B., Norderhaug, A. & Tunón, H. 2019. *Seterlandskapet – historia, naturen og kulturen*. NIBIO BOK 5(8) & CBM:s skriftserie 113, 168 sider.

ISSN: NIBIO BOK 2464-1189 (CBM:s skriftserie 1403-6568)

ISBN: 978-82-17-02388-3

© Forfattere, Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO), Centrum för biologisk mångfald (CBM)

Forfattere: Bolette Bele, Ann Norderhaug & Håkan Tunón

Prosjektleder & redaktør for denne boka: Håkan Tunón, CBM, Uppsala

Ansvarlig redaktør: Per Stålnacke, forskningsdirektør NIBIO

Fagredaktør: Mogens Lund, direktør for divisjon matproduksjon og samfunn, NIBIO.

Omslag: fram- og bakside: Inner Gammelsetra i Grøvdalen, Sunndal i Møre og Romsdal, 2019.

Foto: Bolette Bele. Omslagsfoto, innside, fram: Hiåvollan, Endalen i Trøndelag, 2014, Foto: Håkan Tunón.

Innside, bak: Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019. Foto: Bolette Bele.

Layout: Håkan Tunón

Opplag: 1 000

Trykkeri: 07 Media AS

NIBIO-BOK utgis av NIBIO, ÅS, Norge

CBM:s skrifter utgis av CBM, Uppsala, Sverige

Bufardagen te støls va den kjæreste taa alle aarsens daga baade før ffolk og fe.

Fra Bøye Kattevold 1943. *Gamalt fraa Vang: Folkeminnesna.*
Gjengangerens trykkeri, Horten.
(Gudheim 2013, s. 23)

SETERLANDSKAPET ER ET MANGFOLDIG OG variert landskap som mange ennå har et sterkt forhold til. For vel hundre år siden var både det norske og svenske jordbruket avhengig av å utnytte de lokale fôrressursene. Seterbruket utvidet disse mulighetene. Selv om antallet seterbrukere og setrer i drift i dag er betydelig lavere enn før, opprettholdes det fremdeles i sin tradisjonelle form flere steder både i Norge og i Sverige. Men seterbruket er sårbart, og dermed trues også alle de verdiene som er knytta til seterdrifta. Dette gjelder ikke bare det karakteristiske seterlandskapet, men også det biologiske mangfoldet og all den kunnskapen og historiene som er knytta til denne driftsformen.

Med denne boka håper vi å gi ei allsidig innføring til seterbruket i Midt-Norge og det svenske «fäbodbältet». Det har vært og er fortsatt både likheter og variasjoner i setertradisjonene, både innenfor landene og mellom Norge og Sverige. I tillegg har seterdrifta selvfølgelig endra seg opp gjennom tida, og tilpassa seg den utviklinga som ellers har foregått innenfor jordbruket. I boka beskriver vi mer overordna og nasjonale tradisjoner, samtidig som vi belyser detaljer og variasjoner ved hjelp av lokale eksempler. Eksempelene er i all hovedsak fra Midt-Norge og fra det svenske fäbodbeltet, men vi har også noen eksempler fra andre deler av Norge og Sverige. Noen av leserne vil derfor kjenne seg igjen i noen av de eksemplene vi trekker fram, mens andre eksempler blir mer fremmede.

Opplysningene i denne boka tar utgangspunkt i informasjon og kunnskap som vi har tilegnet oss gjennom mer enn tjue års arbeid med prosjekter i seterlandskapet, men vi har også brukt arkivmateriale og litteratur. Innenfor rammen for Interregprosjektet «Biologisk kulturarv som bærekraftig verdiskaper» har vi også samlet inn faktakunnskap, refleksjoner og innspill fra aktive seterbrukere og andre som har god innsikt i seterbruket både som driftsform og som levende kulturarv. Vi håper at boka er interessant for lesere som vil gjøre seg litt bedre kjente med den verdifulle natur- og kulturarven som seterbruket representerer.

Trondheim, Nøtterøy og Uppsala 1. september 2019

Bolette Bele, Norsk Institutt for bioøkonomi, NIBIO
Ann Norderhaug, tidligere forskningsleder i Bioforsk
Håkan Tunón, Centrum för biologisk mångfald, CBM

Innhold

Seterbrukets historie	9
Tema: Kjært barn har mange navn	12
Tema: Budeia og gjeteren	14
Litteratur	21
Seterbrukets prinsipper	23
Tema: Pastoralism og transhumans	27
Tema: Flyttetider	28
Tema: Lokale variasjoner i flyttemønsteret	29
Tema: Allsidig utnytting av utmarksressursene	30
Tema: Mange typer høy	33
Tema: Slåttemarkene og slåttonna	34
Tema: Staking av høy	36
Tema: Energibalansen på ei seter	39
Litteratur	40
Sporene i landskapet	41
Seterbrukets kulturlandskap	43
Setervollen	44
Tema: Husdyrgjødsla på setrene	45
Plantearter på setervollen	49
Kulturvekster ved setrene	49
Tema: Plantearter på setervollen	50
Tema: Fargerike sopper i seterlandskapet	51
Tema: Buormen	54

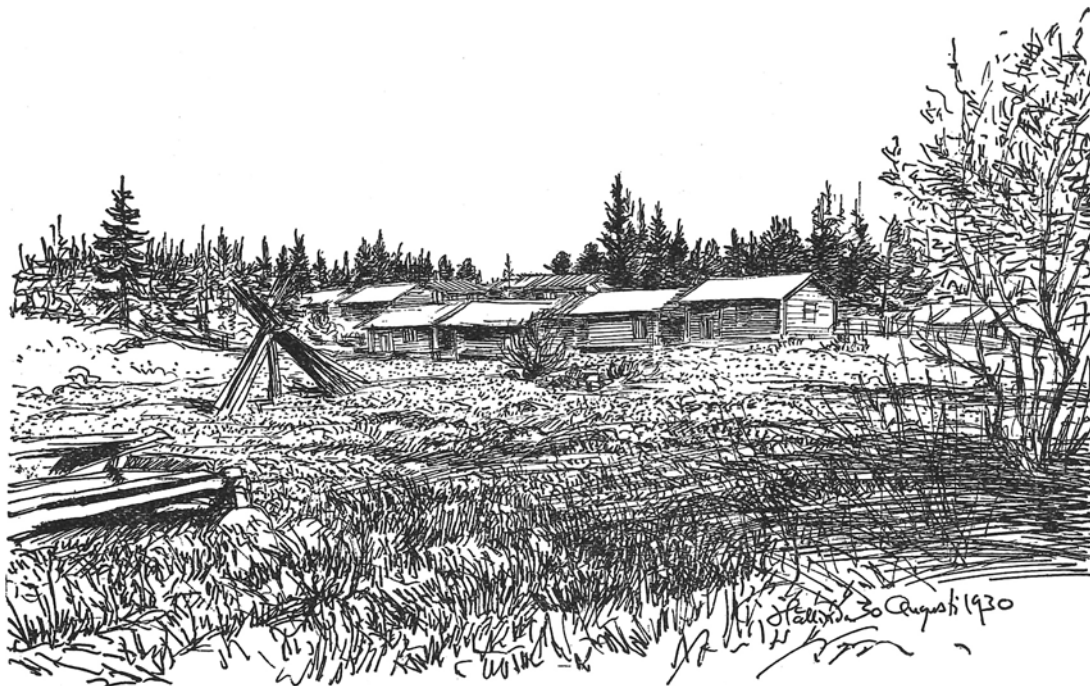
Pollinerende insekter	55
Tema: Gjødsehbiller	56
Myrslått, markaslått og slått langs bekker og elver	56
Tema: Planterarter i myrer og fuktige enger	58
Høsting av lauv og «måsså»	59
Tema: Lauving i Sverige	61
Tema: Høsting av «måsså»	62
Tema: Lav på tømmer og gjerdevirke	63
Skogs- og fjellbeiter knytta til seterbruket	64
Stier og kløvstier	67
Tema: Plantearter som har blitt spredt langs stier og ferdselsveier	68
Kulturspor i tre	69
Tema: Vallristningar	70
Tema: Getgranar	71
Husdyr knytta til seterbruket	72
Litteratur	78
Lokalkunnskap og folketradisjoner	81
Tema: Unescos konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven	83
Tradisjonell kunnskap	84
Tradisjoner	87
Tema: Buføringstid	87
Tema: Tegn i naturen	90
Tema: Korstegn og stål	91
Gjeting	94
Budråtten – tradisjonelle melkeprodukter	99
Fest og musikk	105
Tema: Hauking og lokking	109
Folketro	110
Folkemedisin	110
Tema: Andre vekster i utmarka	116
Overnaturlige vesen	117

Melkelykka	123
Stedsnavn	126
Litteratur	127
Seterlandskapetets fortid og framtid	129
Terroir og lokalt særpreg	131
Formidling av verdiene og sammenhengene i landskapet	132
Tema: Fjellbeite og matkvalitet	133
Tema: Planterarter som beites i seterlandskapet	136
Betydningen av et aktivt seterbruk for landskapet og artsmangfoldet	138
Utmarksressurser som potensial for økt selvforsyning	142
Seterlandskapet og klimaforandringene	145
Seterlandskapetets framtid	148
Litteratur	150
Etterord av Norsk Seterkultur	153
Tema: Refleksjoner från svenska fäbodrörelsen	159
Takk	160
Bilder og illustrasjoner	162

Seterbrukets historie

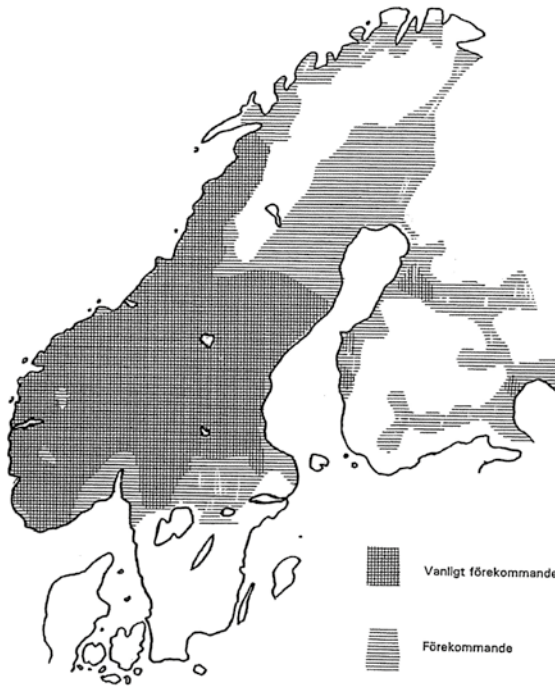
Store forskjeller i klimaet, topografien og jordsmonnet har ført til at utviklinga av jordbruket har variert mye mellom de ulike delene av Skandinavia. I Norge var ressursene i utmarka selve grunnlaget for jordbruket, før kunstgjødsla og kraftfôret ble tatt i bruk.

Setra Hållinda som hører til gården Sturgard utenfor Mora i Dalarna. På slåttevollen står hesjestaurene klare til slåttonna. Året 1928 var det siste året med dyr på denne setra. Tegninger av Gunnar Pers fra boka *Lärare – bonde – tidningsman* av Anders Pers (1948).

FØR MODERNISERINGA OG RASJONALISERINGA AV jordbruket i siste halvdel av 1800-tallet ble åkeren først og fremst brukt til å dyrke korn og andre matvekster, og det var viktig å ha tilstrekkelig mange husdyr for å få nok gjødsel til disse arealene. På Vestlandet og i fjellbygdene der man hadde mange husdyr og åkerarealet ikke var så stort, kunne åkeren dyrkes og gjødsles hvert år. Man beregnet da at man måtte ha ei ku eller tilsvarende for hvert dekar med åker. I Trøndelag og på Østlandet var åkerarealet større i forhold til buskapsen. Da var det ikke mulig å gjødsle åkeren hvert år, og omtrent $\frac{1}{4}$ av åkerarealet måtte derfor ligge ubrukt (i trede). I disse ubrukte åkrene ble det gjerne sådd ut høyfrø fra låven.

Mesteparten av vinterfôret til dyra ble henta i utmarka, hvor man gjerne høsta både høy, lauv og lav. Arbeidet med fôrsankinga var svært arbeids- og tidskrevende og vinterfôringa i gamle dager ble ofte for knapp. Innmarka ved gården bidro med halm fra kornåkrene, lauv fra styvingstrærne (se Kapittel «Sporene i landska-

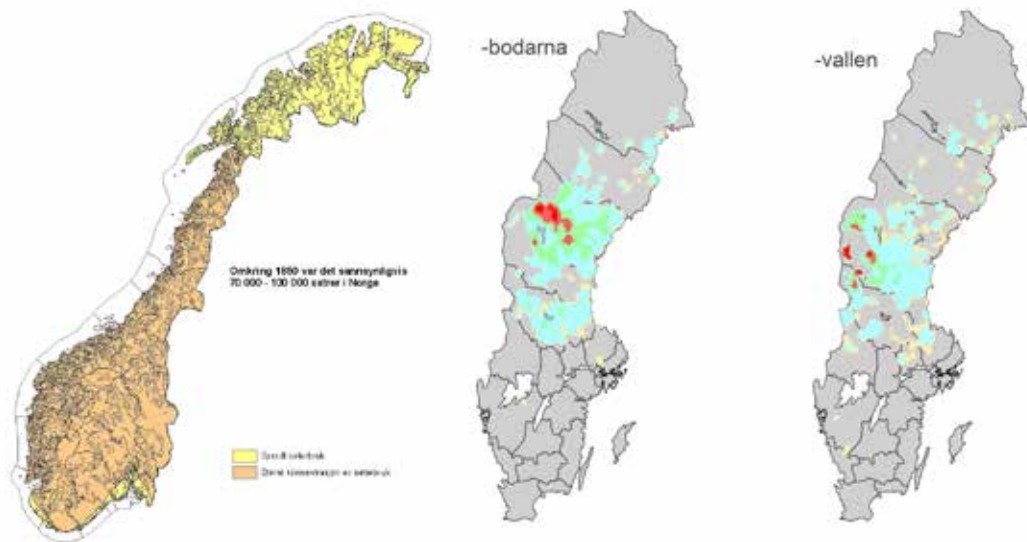
pet») og høy fra åkerkanter og slåtteenger, dvs. fra de arealene som ikke ble brukt til åkervekstene.

I sommerhalvåret gikk husdyra på beite i utmarka. Med mange dyr og god utnytting av beiteressursene kunne man få mye melk, smør og ost både til mat for vinteren og til å betale skatter og andre utgifter med. Etableringen av setrer gjorde det dessuten mulig å utnytte de fôrressursene som lå langt fra gården. Seterbruket (sv. fäbodbruket) har ei lang historie, og setrer ble omtalt allerede i den norske Gulatingsloven (basert på sedvaner og nedskrevet på 1000-tallet). Det er sannsynligvis regionale forskjeller i utviklinga av seterbruket. Seterbruket i Nord-Norge er trolig utvikla i seinere tid, mens mye tyder på at det i fjordstrøkene på Vestlandet utvikla seg en slags seterbruk alt under jernalderen. I Sverige finnes det skriftlige fortellinger om setrer (sv. fäbodrar) i Dalarna og Uppland fra 1300-tallet, men seterbruket forekom sannynligvis langt tidligere.

Sæterbruk er det når ein gard (ein fast vinterbustad) har krøtera sine i sumarbeite på ein stad eit stykke frå garden der det er husvære og fast personale, så ein kan nytte ut større vidder til beite, som regel òg til slått og onnor fôrsanking, og så ein kan spara på heimemarkene og nå i betre beite, føde fleire krøter over vinteren og skaffe forråd til levemåten på den faste bustaden (garden)

(Reinton 1955, s. 2).

Kart over seterbrukets utbredelse i Fennoskandia (Bergils, Ekeland og Prytz, 1998. *Fäbodrar i Södermanland* (66), 31-42).

Kartene visere utbredelsen av seterbruket i Norge (til venstre) og Sverige (til høyre). Omkring 1850 fantes det trolig mellom 70 000 og 100 000 setrer i Norge (Kartet er henta fra Bele & Norderhaug 2006). Fäbodbeltet er et begrep som ofte anvendes for området der seterbruket var mest vanlig i Sverige: Dalarna, Gävleborg, Värmland, Jämtland, Västerbotten og Västerbotten. Historisk sett har nok seterbruket eksistert både sør og nord for dette beltet. De to svenske kartene viser forekomstene av stedsnavn som slutter på *-bodarna* og *-vallen* (av Temakart; Wikipedia).

Kjært barn har mange navn

Benevnelsen på buedeier og jenter som gjette dyr på de svenske setrene har variert med tid og sted. I *Svenska Akademiens Ordbok* nevnes en rekke navn: *fäbodjänta*, *-stinta*, *-piga*, *fäflicka*, *-jänta*, *-kona*, *-kulla*, *-kvinna*, *getkulla*, *gätkulla*, *gätarjänta*, *skog[s] jänta*, *säterjänta*, *-piga*, *-kulla*, *vallflicka* og *vallkulla*.

Men listen er ikke fullstendig. Det finnes enda flere benevnelser som *bojänta*, *bodtös*, *botös*, *bu-taus*, *bo-tous*, *budeja* og *fäbodkulla*.

I Norge har seterdrifta vært vanlig over hele landet og driftsformene har vært svært varierte. Lars Reinton, som studerte og skrev mange bøker om seterbruket, skilte mellom melkeseterbruk, fullseterbruk og slåtteseterbruk, men ulike varianter mellom disse driftsformene var også vanlige. Melkeseterbruket (sv. halvfabodar) var først og fremst ei vestnorsk og nordnorsk seterbruksform, knytta til kyststrøkene der det var korte avstander mellom seter og gård. Melka var hovedproduktet, og den ble båret hjem til gården og bearbeida der. Ved fullseterbruk (sv. fäbodar) ble melka bearbeida til mer holdbare melkeprodukter som rømme (sv. gräddfil), ost og smør på setra. Budeia, gjeterne og andre som hjalp til med arbeidet bodde da på setra hele sesongen. Fullseterbruket var utbredt over hele landet, men var likevel mest vanlig i de indre

fjord- og dalstrøkene og i de sentrale fjellområdene i Sør-Norge. I disse regionene lå gårdene ofte tett med små åkerarealer i lavlandet, mens setrene lå oppe i fjellet der det var tilgang til store beitearealer. Ofte hadde man flere setrer som lå på ulike høydenivåer og med forskjellige avstander fra gården. På denne måten kunne man utnytte friske beiteressurser etter hvert som grasets vokste til, i takt med snøsmeltinga oppover i fjellet. I de tilfellene der man hadde setrer som ble anvendt til ulike tidspunkt i løpet av sommersesongen, ble det gjerne brukt ulike betegnelser som vårseter, vårvoll, heimseter, langseter, sommerseter og høstseter. Langsetra og sommersetra lå gjerne ved tregrensa langt inne på fjellet, mens de andre setrene gjerne lå nede i skogen. Det store behovet for fyringsved ved setrene førte ofte til at ved ble en mangelvare og at skoggrensa ble pressa nedover i terrenget.

Ei jente med bjørkeris, malt av Hans Dahl ca. 1900. Lauv var et viktig fôr i gammel tid og ble høsta, tørka og lagra i løer eller stakker til vinteren.

«Vallflicka i skogsparti» av Johan Tirén (1886). I dette bildet som illustrerer en fuktig granskog vokser graset tett i skogsbunnen. Mest iøyenfallende er likevel forekomsten av tyrihjel (sv. nordisk stormhatt, *Aconitum septentrionale*) som vokser like ved der budeia står. Selvfølgelig kaster hun ikke bort tida, men passer på å strikke når dyra tar seg en hvil. Tirén (1853-1911) hadde først og fremst sitt virke i Oviken i Jämtlandsfjellene hvor han skildret både seterdrifta og den samiske reindriften.

Budeia og gjeteren

Hovedpersonen på setra var budeia, som melka, stelte krøttera og bearbeida melka til forskjellige produkter (disse produktene ble mange steder kalt budrätten). Av og til hadde budeia med seg ei underbudeie, og nesten alltid var det også med en gjeter. Oppgavene til gjeteren var å passe på at krøttera holdt seg til de beitemarkene som hørte til setra og der det skulle beites i de forskjellige øktene. Gjeteren skulle dessuten holde krøttera unna slåtter og myrer, høystakker og ulendt terreng, samt verne dem mot rovdyr. Budeia hadde forskjellige lokale dialektnavn, slik eksemplene fra Midt-Norge viser:

Budeie:

Budeie (Oppdal og Tydal)

Fjelltaus (Frol, Skogn og Verdal)

Litjseterdeie (jente til opplæring for å bli budeie, brukt i Surnadal)

Sætergjente (Romsdal og Oppdal)

Sætertaus, setertaus, sætertøs (Stranda, Sunndal, Todal, Øksendal, Fosen, Budal, Hegra, Kvam, Stod, Snåsa og Namdalen)

Sæterdeie, seterdeie (Stordal, Indre Nordmøre, Meldal, Selbu og Tydal)

Sæterkull (før i tida i Ålen og Budal)

Terne (Synnulven)

Reinton 1955, Intervjumateriale

Noen steder var det ikke selve sommerbeitinga som var hovedhensikten med setringa, men derimot høstinga av vinterfôr. Slike setrer ble derfor kalt slåttesettrer. De var vanlig i heiområdene i Sør-Norge, men er også kjent fra Troms og Finnmark. I fjellområder blant anna i Gudbrandsdalen, Grimsdalen, Rørosfjellene, Østerdalen og Trysil drev man ikke bare med sommersetring, men også med vintersetring. I disse områdene kommer det vanligvis ikke mer snø enn at dyra kunne klare å gå ned til gården midt på vinteren. Derfor kunne man bli på setra fram til jul (eller til og med over jul) for å

utnytte vinterfôret som var sankt inn der istedenfor å transportere fôret den lange veien ned til bygda.

I Finnmark fantes det en spesiell seterbruksform som ble kalt lakseseterbruk. For slike setrer var det en god laksefiskeplass som var det viktigste, mens beitene og slåtten kom i andre rekke. I Finland hadde man et lignende brukssystem, i det som kaltes *kala-saunat* (fiskebadstu) eller *kesäkota* (hytte eller *sommarstuga*). Disse ble brukt i løpet av vårvinteren eller i løpet av høsten i tilknytning til fiske. Langs kysten av Gästrikland og Hälsingland i Sverige har det også vært *fiskefäbod*ar.

I Sverige kalles området som anses å være den tradisjonelle utbredelsen av seterbruken for *fäbodältet*. Dette området ligger nord for Dalälven, og strekker seg som et belte nordover til midten av Norrland. Men det finnes eksempler på seterbruk og seterlignende driftssystemer også utenfor *fäbodältet*. Vanligvis inkluderes Gävleborgs, Dalarnas, Värmlands, Jämtlands og Mellannorrlands samt sørlige Västerbottens län i fäbodbeltet, men

Formålet med setringa var å utnytte beitene i skogen og på fjellet. Her er barn og budeier i sving med melking ved Kåsvolden østre i Hånesåsen på Røros, Trøndelag i 1913. Fotograf Iver Olsen, Rørosmuseets arkiv.

I den svenske kunstneren Carl Larsson sin bok *Spadarfvjet* (1906) finner vi et bilde av en typisk mellomsvensk beiteskog og ei barbeint gjeterjente. Jenta arbeider med brikkeveving, mens hun passer kyrne. Tida skulle utnyttes!

historisk fremheves også Uppsala län og norra Bohus län. Hva som inkluderes i dette området avhenger nok først og fremst av hvordan man velger å definere *fäbodbruket*. Lignende driftssystemer som optimaliserer bruken av beiteressursene har vært utbredt også i andre deler av Sverige, men der hadde man vanligvis ikke hus ute ved beitemarkene, og melka ble fraktet til gården for videre bearbeiding. Det er først og fremst i de nordligste delene av Sverige at avstandene var så store at man fant det hensiktsmessig å sette opp bygninger ved sommerbeitene, både for å bo i, men også for å bearbeide og lagre melkeproduktene.

I Sverige, hvor det er mer skogslandskap enn fjellandskap, spilte skogsetrene og skogsbeitinga den viktigste rollen i husdyrbruket. Man snakket derfor oftere om skogsbeite enn fjellbeite og be-

grepet *fäbodskog* blir derfor brukt som en beskrivelse både for beiteskogen og for de mer åpne beitemarkene. Flersetersystemer, som gjorde det mulig å utnytte beiteområder langt borte fra hjemgården, har eksistert også her. De såkalte *halvfäbodarna* som tilsvarer det norske melkeseterbruket, var utbredt i de sørlige og østlige delene av landet, mens de egentlige *fäbodarna* (fullseterbruket) var å finne i de nordlige delene. I grisgrendte strøk i Nord-Sverige har man anvendt utmarksbeitene direkte fra gården, slik at det ikke var noe stort behov for å ha *fäbod*. Dette gjelder for eksempel fjellgårder og fjelleiendommer (sv. *fjällägenheter*), det vil si bosetninger på svensk statsgrunn i fjellet.

Både i Norge og i Sverige har skjærgårds- og kystbøndene tidligere utnyttet øyene til beite også for melkekyr. Mange steder rodde man da ut til øyene for å melke og så rodde man hjem igjen med melka. Fra de gårdene som lå ute på øyene langs Trøndelag- og Møre-kysten ble det gjerne drevet seterbruk inne på fastlandet eller på holmer og andre øyer like ved. Også andre husdyr fikk gå på beite på øyene, og tilsynet med dem ble av og til kombinert med jakt eller fiske. Mange steder utnyttet øyer fortsatt til beite, men da mest til sau eller ungdyr.

Beitemarkene omkring setrene har stor variasjon, alt etter hvilken region setrene ligger i. I Norge ligger beiteområdene gjerne i fjellbjørkeskogen, som ved Eggjenseteren i Snåsa (t.v.). I Sverige ligger mange av setrene i barskogen eller i blandingskogen, som ved Östvallen i Hede (t.h.).

Ved Bjerklisetra i Synnerdalen, Budalen, Trøndelag er det fremdeles tradisjonell seterdrift.

I ei av Reinton sine bøker kan vi finne følgende beskrivelse av øyseterbruket på Brønnøy i Vikna omkring midten av 1800-tallet:

Den siste kona som sat der, ysta gamalost og selde syre og smør på Nærøymarknaden. Ho dreiv sjøen attåt sæterstellet. Og hengde fisken på hjell og laga turrfisk. Og brende tang og tare og selde aska til glassverka i Namdalen. Brønnøy har alltid vore slåttøy, molteøy og egg- og dunvær.

(Reinton 1955, s. 145)

Bruken av utmarka har periodevis vært svært omfattende. Særlig i perioder da befolkningspresset var stort, var det ikke uvanlig at setrer gikk over til å bli faste vinterbosteder. Dette er for eksempel kjent fra Røros og Brekken, samt fra flere steder i Sverige. I

Norge hadde seterbruket størst utbredelse omkring 1850-åra. Da var det sannsynligvis 70 000–100 000 setrer i drift. Fra slutten av 1800-tallet begynte seterbruket imidlertid å gå tilbake, og i 1939 hadde antall bruk som hadde seter eller del i ei seter blitt redusert til 26 400. Tradisjonelt betyr seter et utmarksområde med slåtte- og beitearealer der buskapsen ble holdt sommerstid under tilsyn av folk. Den definisjonen av aktiv seterdrift som anvendes i Norge i dag, omfatter setrer med minst fire ukers melkeproduksjon i løpet av sommeren, enten på egen seter eller på ei felles seter for flere gårdsbruk. I enkelte bygder har den tradisjonelle seterdrifta pågått kontinuerlig og i lang tid, mens det i andre bygder har vært et kortere eller lengre avbrudd i drifta. I dag er mesteparten av utmarksbeitinga i Norge ikke lenger knytta til seterbruket. Selv om det fortsatt går ca. 2 000 000 beitedyr på utmarksbeite var det i 2015 bare vel 900 setrer i drift (788 enkeltsetrer og 134 fellessetrer).

I Sverige hadde seterbruket på samme måte som i Norge, trolig sin største utbredelse omkring midten av 1800-tallet, men det finnes ingen eksakte opplysninger om antall *fäbod* på den tida. Man mener likevel at det bare i Dalarna fantes flere tusen setrer, og at det var noe lignende både i Jämtland-Härjedalen og Gästrikland-Hälsingland, samt noen færre i Värmland. Trolig var det totalt mellom 10 000 og 20 000 setrer på det meste. På 1960-tallet hadde antallet gått sterkt ned, men det var likevel omkring 600 setrer med aktiv drift. Omkring 1980 var imidlertid antallet setrer helt nede i 125. I sammenheng med at Sverige ble medlem av EU ble det innført et miljøtilskudd for setrer, noe som medførte at antallet steg til drøyt 200 i åra etterpå. Seinere har interessen for miljøtilskuddet minket, og i 2016 ble antall seterbrukere (sv. *fäbodbrukare*) i Sverige anslått å være omkring 250, men da med en forholdsvis romslig tolkning av hva et *aktivt fäbodbruk* er. Av disse var det 120 brukere som søkte miljøtilskudd for *fäbod i bruk*, men kun et femtital brukere hadde melkeforedling på setra.

Seterbruket eller seterlignende driftssystemer har vært utbredt over større deler av verden, men er i de aller fleste tilfeller nå rasjonalisert bort. Fremdeles finnes det seterbruk både i

«På Ytre Nordmøre samla dei krøtera på mekvelsplassen i 17-tida om ettermiddagen, og mjølka der; let så krøtera beite vidare til kvelds. Dette svarar til bruken av den gamle støl – mjølkeklassen, som har vore bruka over store luter av landet». (Reinton 1955, s. 351).

Utmarksbeite med sauer, geiter og kyr har fremdeles stor betydning flere steder i Europa. Færøyene og Østerrike (øverst), Hellas (i midten) og Romania (nederst). Enkelte steder tilberedes ennå ferskost ved beiteområdene.

Alpene, Frankrike, Hellas, Italia, Portugal, Romania og Spania. På Balkan-halvøya forflyttes ennå beitedyra sesongsvis fra lavere til høyere liggende områder, der det ofte både er bygninger og melkeforedling. På de Britiske øyene, Færøyene og Island har man ofte sau og andre beitedyr på utmarksbeite på samme måte som i Norge, men da mest for kjøttproduksjonen sin del.

Litteratur

- Emanuelsson, U. 2009. *Europeiska kulturlandskap. Hur människan format Europas natur*. Formas, Stockholm.
- Frödin, J. 1933. Svenska fåbodar, S. 79–96 I: *Svenska kulturbilder*, Bd. 3. Del III & IV. Aktiebolaget Skoglund's bokförlag, Stockholm.
- Frödin, J. 1931. Svenska fåbodar. II. Fåbodtyper, S. 265–282 I: *Svenska kulturbilder*, Bd. 4. Del VII & VIII. Aktiebolaget Skoglund's bokförlag, Stockholm.
- Frödin, J. 1952. *Skogar och myrar i norra Sverige. I deras funktioner som betesmarker och slåtter*. H. Aschehoug & Co., Oslo.
- Kardell, L. & Olofsson, M. 2000. *Klövsjös fåbodar*. Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Kvamme, M., Berge, J & Kaland, P.E. 1992. *Vegetasjonshistoriske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdarget*. Arkeologisk rapp. 17, Historisk Museum, Bergen.
- Larsson, J. 2009. *Fåbodväsendet 1550–1920. Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. Jamtli förlag, Östersund.
- Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L. & Kvamme, M. (red.) 1999. *Skjøtselsboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker*. Landbruksforlaget, Oslo.
- Norsk Etnologisk Gransking 1946. *Svar til spørreliste, emne nr. 2 Transport av høy*. Kopi av uttrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.
- Norsk Etnologisk Gransking 1948. *Svar til spørreliste, emne nr. 11 Ymse attåtfôr*. Kopi av uttrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.
- Norsk Etnologisk Gransking 1948. *Svar til spørreliste, emne nr. 12 Gamal engkultur*. Kopi av uttrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.

- Norsk Etnologisk Gransking 1949. *Svar til spørreliste, emne nr. 13. gjødselstell.* Kopi av uttrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.
- Norsk Etnologisk Gransking 1955. *Svar til spørreliste, emne nr. 51 Hesjer.* Kopi av uttrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.
- Olsson, G.A., Austrheim, G., Bele, B. & Grøntvedt, E. 1995. *Seterlandskapet i Budalen og Endalen, Midtre Gauldal, Midt-Norge. Kulturhistoriske og økologiske forhold i fjellets kulturlandskap.* Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Miljøvernavdelingen, Rapport nr. 2-1995.
- Persson, R. 2007. *Fäbodlivets vardag.* Eget förlag.
- Reinton, L. 1955. *Sæterbruket i Noreg I. Sætertypar og driftsformer.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Reinton, L. 1957. *Sæterbruket i Noreg II. Anna arbeid på sætra, sætra i haustingsbruket og matnøytsla elles.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Reinton, L. 1961. *Sæterbruket i Noreg III.* Instituttet for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Sandnes, J. 1989. Ljåen og krøttermule. Om opphav og alder til det norske seterbruket. *Norsk Historisk Tidsskrift* 3:351–358.
- Solem, T., Stenvik, L., Mikkelsen, A.M., Hassel, K., Øien, D.-I., Aune, E.I., Sjøgren, P., Daverdin, M., Kyrkjeide, O. & Austrheim, G. 2011. *Natur- og kulturminner i Budalen landskapsvernområde. Arkeologiske, vegetasjonshistoriske og økologiske undersøkelser i DYLAN prosjektet.* NTNU, Rapport Botanisk Serie 2011-5.
- Syrstad, O. 1995. *Mjølkeproduksjonen i Noreg 1840-1940.* Jord og gjerding 1994/1995.
- Szabó, M. 1970. *Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinavien och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation.* Nordiska museets Handlingar 73, Stockholm.
- Veirulf, O. 1937. *Skogarnas utnyttjande i Älvdalen före storskiftet.* Geographica – Skrifter från Uppsala universitets Geografiska institution, Uppsala.
- Visted, K. & Stigum, H. 1975. *Vår gamle bondekultur.* Bind I og II. Tredje utgave. J.W. Cappelens forlag AS, Oslo.

Seterbrukets prinsipper

Den grunnleggende ideen med seterbruket var å utnytte også de naturressursene som lå langt fra gårdene. Seterdrifta og vinterfôret fra utmarka sørger for en strøm av energi og næring fra utmarka og inn til gården og innmarka, noe som var helt avgjørende for jordbruksdrifta i gamle dager.

Beite- og fôrressursene i utmarka var selve grunnlaget for det norske jordbruket i gamle dager.

GJENNOM Å UTNYTTE UTMARKSBEITENE OG høste vinterfôr fra utmarka kunne man øke antallet husdyr man klarte å livberge over vinteren. Beiteressursene var gjerne rikelige, men det var begrenset hvor mye vinterfôr man klarte å sanke. Derfor ble det ofte en vanskelig avveining mellom det å ha flest mulig dyr på sommerbeite og muligheten til å føre dem tilstrekkelig om vinteren. Kyrne skulle kalve, sauene lamme og geitene føde kje om våren, slik at sommerbeitene kunne utnyttes så godt som mulig. Sauene ble gjerne sluppet ut litt tidligere enn storfeet om våren og klarte seg også lenger ute om høsten. Når høsten kom måtte man bestemme hvor mange dyr man kunne vinterføre og hvor mange man måtte slakte.

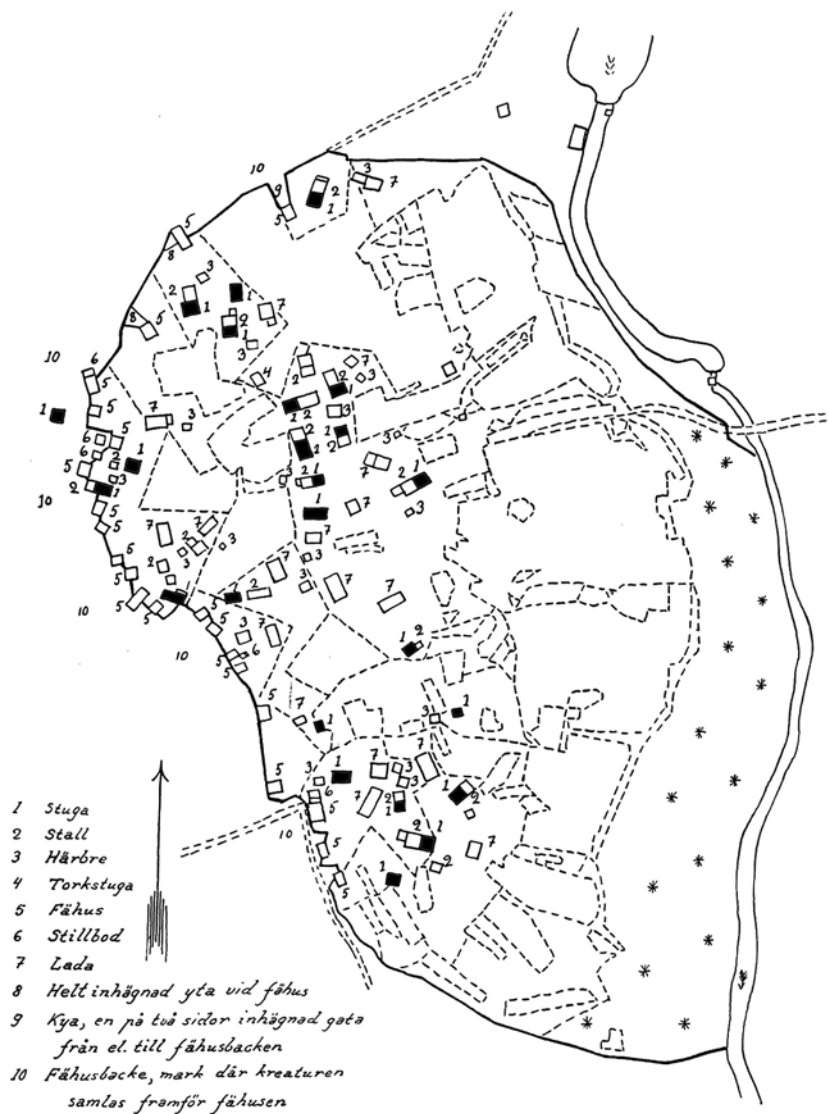
Om våren før dyra kunne slippes på utmarksbeite og om høsten etter at de kom tilbake fra setra var det vanlig at dyra fikk gå på innmarka ved gården og beite der en periode. Når dyra ble sluppet ut på utmarka fikk de vanligvis først gå i den nærmeste utmarka. Mange *heimsetrer* (sv. *hemfäbodrar*) lå så nært gården at melka kunne bæres hjem og videreforedles der. Etter at beite-ressursene ved heimsetra var brukt opp, flytta de vanligvis videre til *langsetra* (sv. *långfäboden*) eller *sommersetra* (som de kunne ha flere av innover fjellet) og bodde der med dyra mesteparten av sommeren. Når høsten kom flytta de så tilbake til heimsetra. Ofte var det

samme heimseter som ble brukt vår og høst, men enkelte gårder kunne også ha egen *vårseter* og *høstseter*. Fra Selbu i Trøndelag finner vi gårder som hadde så mange som syv setrer. Dette hadde til hensikt å optimalisere utnyttinga av utmarksressursene. I Trøndelagsbygdene Selbu, Tydal, Ålen og Singsås var det heller ikke så uvanlig med omkast eller «årbyte» mellom setrene. De fleste gårdene i disse bygdene hadde totalt fire setrer, to heimsetrer og to langsetrer, og setrene ble da brukt skiftevis, det ene året til beite og det andre året til slått. Fra Sverige, i Älvdalen i Dalarna, er det beskrevet gårder som hadde seks ulike setrer, for å optimalisere bruken av beiteressursene.

Byggeskikken på setrene kunne variere både mellom regioner og mellom bygder. Selve *seterbu*, *selet* (også kalt *skjel*, *skyle*), var gjerne todelt med et (inner) *sel* til å bo i og et *utsel* (*bu*, *skåt*) for arbeidet med melkeproduktene. Ofte fantes også *fjøs* og *løe*. I fjellet brukte man gjerne stein til bygningene, men ellers brukte man trevirke. I vinterseterområdene var husene bygd for vinterbruk, men mange steder var seterbuene svært enkle og små, særlig der man bare drev melkeseterbruk og transporterte melka hjem til gården. I enkelte områder, kunne setrene ligge tett og danne hele setergrender, noe som gjorde det enklere for bøndene å samarbeide om ulike arbeidsoppgaver.

Heimseter (t.v.) og sommerseter (t.h.) som hører til gården Teigen, Storbudal i Budalen.

Også i Sverige kunne setrene til flere gårder ligge samlet i ei setergrend (*fäbodställe*). Der brukte man felles beitearealer i utmarka i henhold til bestemte regler. Kartet viser *hemfäbodstället* Stop (heimsetrene, setergrend nær gårdene) i Åivdalen (tegnet av Gun Björklund etter K. Ehrner i Levander 1947, s. 26). Svarte hus (eller del av hus) viser hvor det bodde folk. Denne skissa gir et inntrykk av hvor stor virksomheten var i ei slik setergrend.

Setertun bygd av stein og tre i Stranda på Sunnmøre, Møre og Romsdal (øverst t.v.). Det gamle fjøset hadde båser av stein (øverst t.h.).

I enkelte seterdaler slik som i Synnerdalen i Budalen, ligger setrene tett (nederst).

Pastoralism og transhumans

Driftsformer som optimaliserte bruken av beiteressursene er naturligvis ikke unike for Skandinavia, men er praktisk talt knyttet til husdyrholdet over hele verden. I slike sammenhenger snakker man om begrepet *pastoralism*, som beskriver et nomadiserende husdyrhold, der man flytter med dyra til steder med bedre beite. Et annet akademisk begrep som brukes for å forklare forflyttingen mellom ulike beitemarker er *transhumans*. Dette handler om sesongvise forflyttinga mellom faste sommer- og vinterbeiter, ofte mellom lavlandet og fjellet.

Alt er pakka og klart for buføring i Gagnef sogn i Dalarna. Foto: Nordiska museet.

Jonsok—24. juni (sv. midsommardagen)

Flyttetider

Det var mest vanlig å flytte til setra omkring Sankt Hans (Jonsok), men også her var det store variasjoner. Noen steder på Fosen og på Ytre Nordmøre flytta de til setra allerede fra 1 juni og utover. Andre steder, som på Indre Nordmøre og på Ytre Sunnmøre flytta de ikke før i første halvdel av juli.

Flyttinga hjemover fra setra var gjerne knytta til faste tidspunkt, og flere steder i Trøndelag var det vanlig å flytte hjem tidlig i september (Strinda, Selbu, Støren, Soknedal, Haltdalen, Stod) eller til Krossmesse 14. september (Oppdal, Ålen, Namdal). Mest vanlig var det likevel å reise hjem til Mikkelmesse 29. september (flere steder på Fosen, Meldal, Sunnmøre, Romsdal og Nordmøre, Oppdal, Melhus, Snåsa og Overhalla).

(Reinton 1955, s. 96–99)

Lokale variasjoner i flyttemønsteret

Når folk flytta til og fra setra, og hvor lenge de oppholdt seg der med krøttera varierte mellom regioner, bygder og gårder. Flytteskjemaene hadde først og fremst sammenheng med hvor mange setrer de forskjellige gårdene hadde og hva de lokale klimaforholdene tillot.

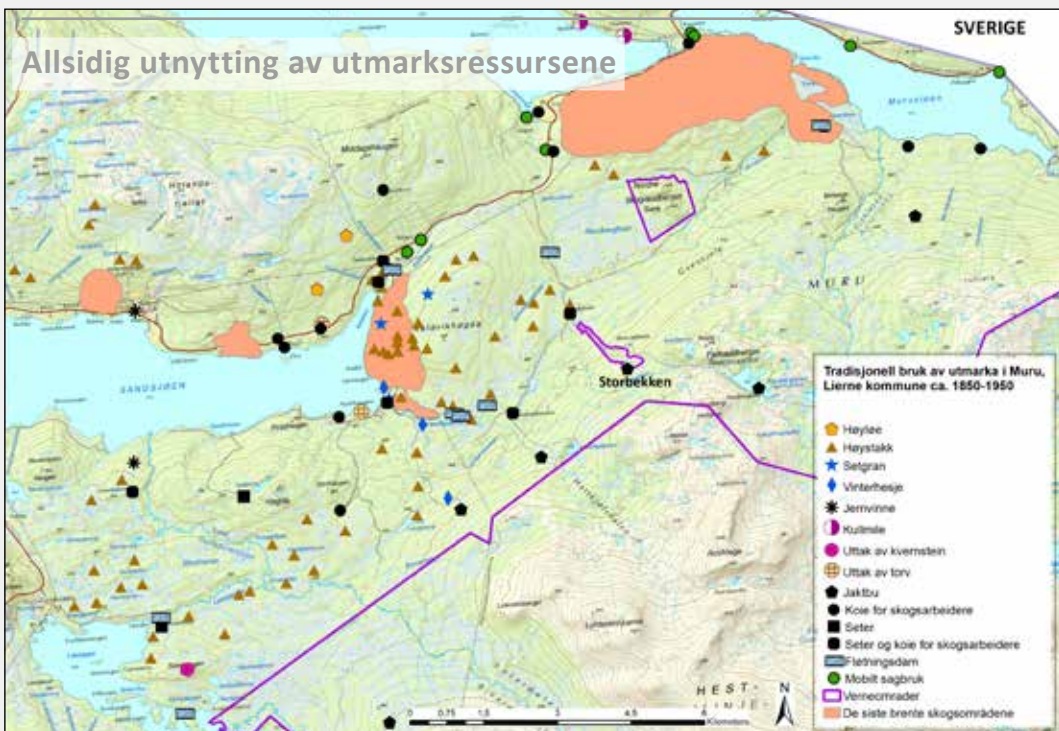
Flere steder i Trøndelag var det vanlig å bruke tre setrer (vårvoll, sommervoll og høstvoll), blant anna i Budal, Meldal, Tydal, Stod, Snåsa og Meråker. På Ytre Nordmøre og flere steder også på Indre Nordmøre var det derimot vanlig å bruke heimsetra både om våren og høsten. På Nordmøre lå mesteparten av markaslåttene omkring heimsetra, og det var derfor vanlig å flytte dit allerede i august.

Noen steder brukte de fire setrer til hver gård, slik som i Selbu: «Fyrst var dei på ei heimsæter (der dei var 3–4 veker i juni–juli), så på 1. sumarsæter i 7. veker, så på 2. sumarsæter i 2 veker, og så på heimsætra att i 2 veker.» I Trøndelag var det heller ikke så uvanlig med «omkast eller årbyte», og spesielt finner man dette i de store seterbygdene inn mot fjella i sør, i Selbu, Ålen, Tydal og Singsås. I slike tilfeller ble setrene bruka til beite det ene året og slått det andre året, en tradisjon som noen steder holdt seg til utpå 1940-tallet.

Fra Selbu og Budal finner vi følgende tradisjon: «I gamal tid flytta sume heim ein tur frå vårsetra og var heime ei tid før dei flytte til sumarsætra.» I Rennebu og Meldal: «Når høyonna heime kom, flytta dei heim frå sætra med krøttera og heldt dei i utmarka der ei 14 dagar. Deretter for dei atter til sæters, der dei sat til Sneen jager dem hjem.» I Oppdal gjorde de det på samme måte som i Gudbrandsdalen: «Når snøen kom, dreiv dei ungfeet atter til sæters og var der til joletider.»

I noen bygder der det var vanlig å ha bare ei seter, kunne de enten bo på setra hele sommeren og flytte ned igjen om høsten eller de kunne ha såkalt «delt sætertid». Å bo på setra i en sammenhengende periode var vanlig mange steder både på Sunnmøre, i Romsdal og på Nordmøre. Ved «delt sætertid» dro folk hjem til gården igjen med krøttera en periode mellom den første og andre turen til setra. Fra Fosen finner vi følgende flyttetradisjon: «På sætra frå våren kom til 10. august, og heim i slåttan 3 veker, på sætra att frå fyrst i september og så lenge utover hausten som veret var lagleg.»

(Reinton 1955, s. 80–91)

Tidligere var det ei svært allsidig utnyttning av utmarksressursene, slik som dette kartet fra Muru i Lierne viser. Kartet viser hovedsaklig bruken fra ca. 1850–1950, men også eldre kulturminner er tatt med. Seterne var utgangspunktet for høstinga av vinterfôret og utnyttinga av beiteressursene i området, og det var vanlig å brenne arealer i skogen for å forbedre beitekvaliteten. Slik brenning foregikk siste gang ved Kaldal i 1840-åra, men ble forbudt ved lov i 1892–93. Vi ser også at det i Muru var hele fire måter å berge høyet i utmarka på, alt etter hvor høyet ble høsta og hvor stor produksjonen var: høystakker var vanlig på slåttemyrene og høyløer ble gjerne satt opp på de mest produktive arealene. Vinterhesjer ble brukt på små myrer og smale striper av utslåtter. I fuktige og små starrslåtter ble det brukt sétgraner, som ser ut til å være en forholdsvis lokal høylagringsmetode. Sétgraner er imidlertid også kjent fra nabokommunen Røyrvik (J. Vekterli personlig meddelt) og fra Nord-Sverige (K. Ekeland, personlig meddelt). En lignende metode for lagring av lauv er kjent fra Hattfjelldal i Nordland (A. Kleven personlig meddelt). Seterområdene var viktige for jakt, og etter hvert som det ble satsa på skogbruket, ble setrene også anvendt som bosted for skogsarbeiderne. Fløtningsdammene og de mobile sagbrukene er også knytta til satsinga på det kommersielle skogbruket. Det er usikkert når salg av skog til skogselskaper startet, men fra 1840–50-åra begynte bønder i Lierne å leie ut eller selge skogen sin. Kartet viser at det også finnes en rekke eldre kulturminner etter jernutvinning, kullmiler og uttak av kvernstein og torv i Muru. Kilder: Kartet og forklaringene baserer seg på håndtegnede kart og informasjon fra Brynolf Kaldal, Lierne. Teksten er henta fra Aasetre & Bele 2009, og Bele & Norderhaug 2013.

På samme måte som innmarka (det vil si åkeren og enga på gården), var vollen på setra inngjerda fordi dyra ikke skulle beite der før etter at slåttomma var unnagjort. Dyra skulle beite i utmarka, det vil si i skogen, på heiene og myrene utenfor setervollen. Typisk for utmarks- og fjellbeitene er at de er gras- og urterike, men beitekvaliteten kan variere mye fra sted til sted, alt etter tykkelsen på jordsmonnet, kalkinnholdet i berggrunnen, tilgangen på fuktighet med mere.

Selv om hovedformålet med seterbruket vanligvis var sommerbeitinga, ble setra ofte også anvendt som utgangspunkt for jakt, fangst og fiske, innsamling av bær, sopp og urter, tjære- og kullbrenning, hogst av trevirke og ved. Viktigst i tillegg til beitinga var likevel høstinga av vinterfôret. I løpet av sommeren kom det arbeidsfolk opp til setra for å høste lauv, lav og høy. Setervollen ble gjødsla og ga gjerne godt med høy, men man slo også engsletter og myrer forskjellige steder i utmarka. Før kunstgjødslas tid, var husdyrgjødsla en svært verdifull ressurs. I Norge ble husdyrgjødsla

Gjerdet holder beitedyra borte fra hesjene på setra ved Morbodarna i Jämtland.

Omkring engslåttene i Blåora i Endalen (Budalen) finner vi en spesiell form for gjerde som er bygd opp av en jordvoll og hvor det er lagt einer oppå. Lokalt kalles denne typen gjerde for *jordhåvvå* eller *jordhåggå*. I seinere tid er det lagt ned mye arbeid på å restaurere både det tradisjonelle gjerdet og de gamle høyløene i Blåora. Slåtten er også tatt opp igjen i deler av området.

som samlet seg opp i løpet av sommersesongen, spredt utover setervollene om høsten. Det samme gjorde man også i Sverige.

I kalkholdige lier med god tilgang på fuktighet finner man de aller mest produktive engene med høye stauder. De mest produktive gras- og starrmyrene ligger også på kalkholdig grunn. De kunne slås ofte, mens de fattige myrene bare kunne høstes med flere års mellomrom. Høyet ble vanligvis oppbevart i høystakker eller løer, men noen steder i Trøndelag, slik som i Nordli, ble høyet også lagra i vinterhesjer og sétgraner, før det ble kjørt hjem på sledeføre om vinteren. Også laukjervene ble satt i stakker eller løer til de kunne kjøres hjem på sledeføre, mens laven («måssån») ble oppbevart i hauger som hadde form som et sledelass. Lavhaugene var tunge og vanskelige å håndtere. Dette var nok en viktig grunn til at man vintersetret, slik at man slapp å transportere dem den lange veien hjem til gården.

Høyet fra utmarka og fjellet ble vanligvis kjørt hjem med hest og slede på vinterføre. Tegnet av Brynolf Kaldal, Nordli, 2003.

Mange typer høy

Ofte hadde folk navn på de ulike typene slåttemark og høyet de kunne høste, alt etter kvaliteten på høyet eller hvor produktive arealene var. For de mindre produktive slåttemarkene i Midt-Norge finnes en rekke lokale begreper, slik som disse eksemplene viser:

Foslått: myrslått (Budalen).

Liaeng (liafôr): fôr fra bakker i utmarka (Surnadal).

Markaeng, markaslette, markaslått, markeslått (markehøy): om utslåtter (Budalen, Dalsfjord, Eresfjord og Vistdal, Surnadal, Rindal).

Myreng, myrstorr: myrer i utmarka (Surnadal).

Ruskeeng, skrapmark: den enga som ga minst avling, gjerne også med berg og stein, den måtte slås med stutturv (Dalsjord, Haram).

Sjeine: navn på småhøy fra fjellslåtter. Dette var stivere gras som tørka raskere (Tresfjord).

Skrinneng: mark som ble rydda for skog og kratt, og som sjelden eller aldri ble gjødsla (lå enten innagjerdes eller i utmarka) (Tustna).

Småeng: eng som ga mindre og dårligere avling (Haram, Volda, Ulstein).

Småhøymark (småhøy): udyrka jord som ble brukt til slåttemark (Måndalen, Eresfjord, Vistdal, Surnadal, Dalsfjord)

Småljåmark: mark der det var mye stein og tuer (Stordal)

Småmark: eng på udyrka mark, ble rydda for kvist og lauv hver vår like etter våronna (Kvernes, Ulstein), eller var urydda og ofte med mye stein og lauvskog (Dalsfjord).

(Kilder: Norsk Etnologisk Gransking 1948)

Høyet fra slåttemyrene, slik som fra Langslåtten i Røyrvik ble vanligvis oppbevart i høystakker.

Folk er samlet til seterslåtten ved Bergsviksetra, Nesjestranda i Molde, Møre og Romsdal (ukjent årstall). Foto: Fredrik Misfjord. Utlånt fra Romsdalsmuseet.

Slåttemarkene og slåttonna

Ei slåttemark er et areal som regelmessig blir slått. I dag blir graset oftest pakka inn i plast, men tidligere ble urter, gras og starr alltid tørka til høy. Når det var tørt, ble høyet kjørt inn på låven, men høyet fra utmarka kunne også oppbevares i små utløper, høystakker eller vinterhesjer (av og til også i sétgraner, se side 37) til det kunne transporteres hjem til gården på vinterføre.

De såkalte semi-naturlige slåttemarkene (slåttemarker som ikke har vært oppdyrka, men bare rydda og brukt til slått i lang tid) inneholder hovedsakelig plantearter som finnes naturlig i regionen, men artssammensetninga er avhengig av at slåtten fortsetter slik at slåttemarka ikke gror igjen. Idag antas det at 90 % av de norske semi-naturlige slåttemarkene har forsvunnet, og slåttemark er nå en kritisk trua naturtype. Vanligvis blir slåttemarkene på innmarka kalt for *slåtteenger* og slåttemarkene i utmarka for *utslåtter*, men også her finnes det regionale variasjoner. I Møre og Romsdal var det for eksempel vanlig å skille mellom *hæmeng* og *markaeng*. I ei tid der vinterfåret var en knapp ressurs ble graset høsta alle steder der det var mulig, fra slåttemyrer, starrsummer, engsletter i fjellet og i skogen, langs bekker og elver. I Nord-Trøndelag kalte man gjerne myrhøy for *stargress* og høy fra strandeng for *sjøgress*. Høyet og enga kunne også få betegnelsen etter kvaliteten, slik som *tjukkeng* eller *småeng*.

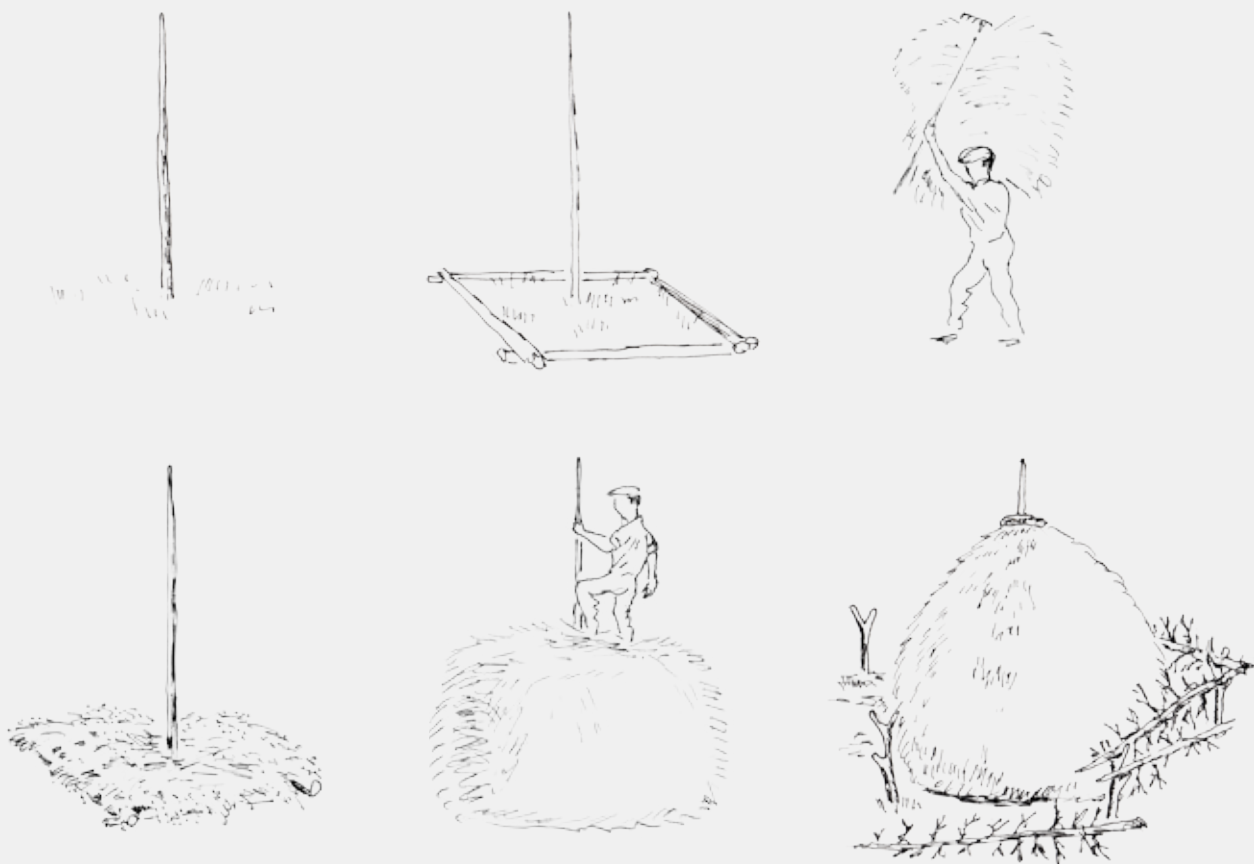
Mye folk var i arbeid under slåttonna, som vanligvis varte i flere uker. Enga ved gården ble vanligvis slått først, og så fortsatte man å slå i utmarka og oppover i fjellet helt til frosten kom (og ikke sjelden enda lenger). De mest produktive slåttemarkene ble slått hvert år, mens utmarksslåttene og myrene oftest ble slått med 2–3 års mellomrom. Siden husdyrgjødsla ble kjørt ut på setervollen om høsten, ga den gode avlinger og kunne slås hvert år. Etter at slåttonna var unnagjort ble slåttearealene både i inn- og utmark vanligvis beita.

Slått og påfølgende etterbeiting gir gode levevilkår for konkurranse-svake plantearter, og artsmangfoldet er derfor ofte høyt i slike slåttemarker. Hvis de holdes i god hevd, får de et høyt innslag av blomsterarter og kalles også for *blomsterenger*. Slåttemark er derfor en viktig naturtype for mange dagsommerfugler, humler og andre villbier. Slåttemarker på kalkholdig grunn er de aller mest artsrike og kan ha innslag av orkidéer som brudespore, engmarihånd, svartkurle og hvitkurle. De aller fleste artene i slåttemarkene er flerårige, men ved etterbeiting får man også inn ettårige arter (som må sette frø hvert år). Dermed bidrar beitinga til å øke artsmangfoldet ytterligere.

I og med at slåttemarkene ble slått med ljå, var det vanlig å rydde dem for stein. Ofte finner man derfor rydningsrøyser i tilknytning til dem og overgrodde rydningsrøyser i skog og fjell vitner ennå om den omfattende slått som foregikk.

Blåkklokke (*Campanula rotundifolia*, sv. liten blåkklocka) og småengkall (*Rhinanthus minor*, sv. ängsskallra) er vanlige arter i slåttemarkene i utmarka. Svartkurle (*Gymnadenia nigra*, sv. brunkulla) er derimot i dag en svært sjelden orkidé som nå er sterkt trua (EN), blant anna på grunn av manglende slått og beite i utmarka. Svartkurle har sine viktigste leveområder i grenseregionen, i Røros-Østerdalen og i Jämtland (svensk side).

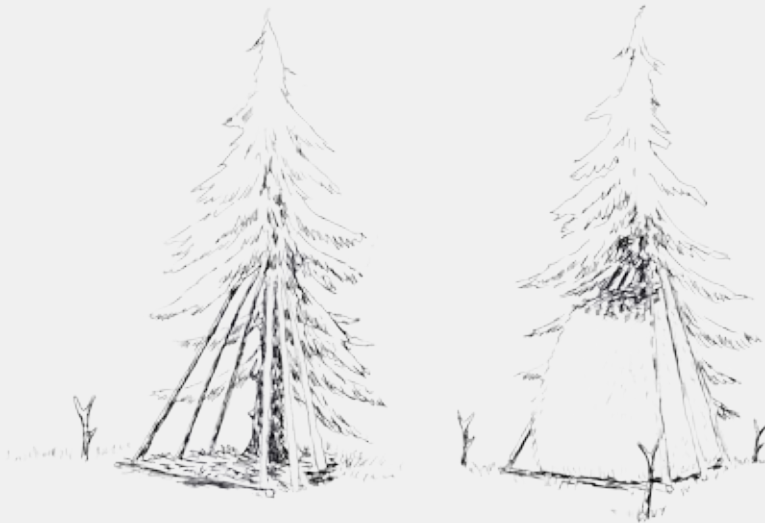
Staking av høy

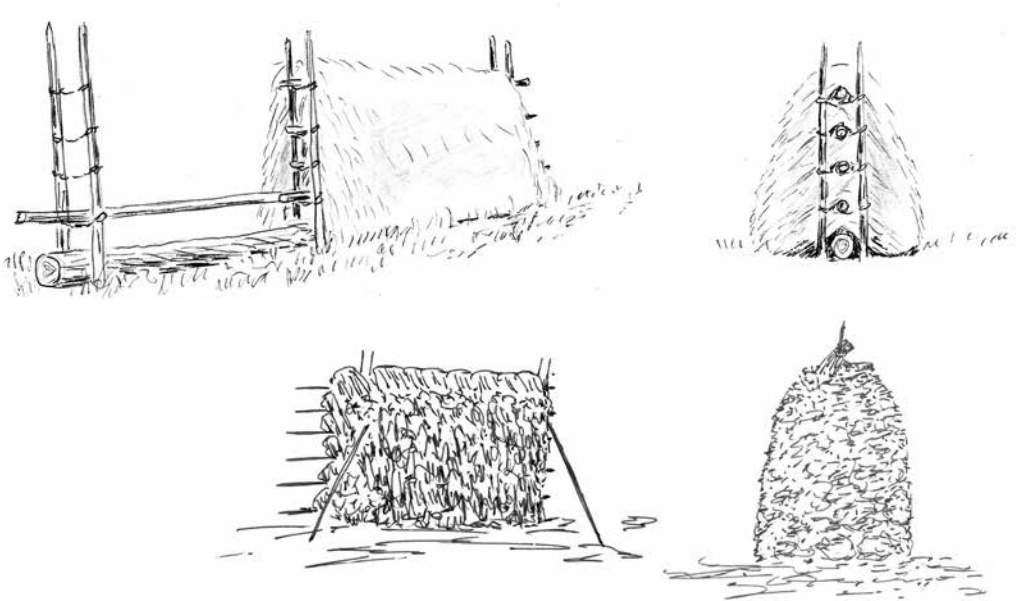
Staking av fôr var den mest brukte bergingsmåten for høy fra myrer og utslåtter. Det ble først satt opp ei stang på 3–3,5 meter. Til bunnen på høystakken ble det hogd fire stokker, som var omtrent 2,5 meter lange og som ble lagt i en firkant omkring stanga. Oppå disse stakkene ble det lagt bjørkekvister slik at det ble lufting mot bakken. Så ble fôret båret sammen i store kjemmer og lagt i en jevn sirkel. Det var viktig å trække fôret godt sammen, for at stakken ikke skulle ta inn vatn. Til slutt måtte det settes opp gjerde for at elg og rein ikke skulle komme til og ødelegge den. Beskrivelser og tegninger er lagde av Brynolf Kaldal, Lierne.

På samme måte som høystakene ble lagde i Lierne og mange andre steder i Norge, lages de fortsatt bl.a. i Romania.

En vanlig måte å lagre mindre mengder starrgras på, var å lage ei sét. Da kvistet man bare opp ei stor gran og satte opp staurer på 3–3,5 meter i en halvsirkel mot stammen. Graset ble lagt opp lagvis og trampet sammen. Det ble lagt granbar på toppen, for at regnet bedre skulle renne av. Ei slik gran ble kalt for ei sétgran. Tegninger og beskrivelser er lagde av Brynolf Kaldal, Lierne.

I Sverige og i de østlige delene av Trøndelag brukte man ofte vinterhesjer til å lagre fôret fra fuktige arealer i (øverste tegning). Tegninger av Brynolf Kaldal, Lierne.

Lauvhesje og lauvstakk (nederste tegning). Lauvet ble behandlet på samme måte som høyet, og tørka og lagra i hesjer eller stakker. (Nils Eriksson, 1947).

Melkeproduktene ble transportert ned fra setra (sv. fäboden) til gården slik at de kunne lagres videre der eller forbrukes etter hvert. De ble gjerne transportert i kløv på hest, noen kanskje i løpet av sommeren, men det meste om høsten da man flytta hjem fra setra. Seteroppholdet resulterte med andre ord både i meieri-produkter, slaktedyr og vinterfôr til gården.

Kløvhestene og folket er klare til å flytte hjem fra setra. «Sistdagen» ved Holasetra i Surnadal, Møre og Romsdal i 1930. Foto: Hans Hyldbakk. Bildet er utlånt fra Nordmøre Museum.

Energibalansen på ei seter

Den svenske skogforskeren Lars Kardell (2000) beskrev ei hypotetisk seter basert på data fra 1904. På setra var det seks melkekyr, og Kardell satte opp ei oversikt over hva som ble produsert i form av melk, smør, kjøtt og gjødsel i løpet av hundre dager. Omregnet i kilokalorier (kcal) ble det produsert drøyt to millioner kcal, samtidig som arbeidsinnsatsen fra folkene på setra tilsvarte en halv million kcal. Energioverskuddet er det sola og fotosyntesen som står for. Til sammenligning med dette regnestykket, vil mye av dagens matproduksjon forbruke mer energi enn den produserer.

AVKASTNING FRÅN EN FLOCK OM SEX KOR

Mjölk	6 kor x 4 liter x 100 dagar	2 400 liter
Smör	2 300 liter mjölk x 4 %	92 kg
Kött	0,3 kg/djur och dag x 5 djur x 100 dagar x 50 %	75 kg
Gödsel	Nedbrukad i vallen ger den	1 000 kg hö

Produktionssiffrorna ger följande energibalans:

BRUTTOPRODUKTION		ANTAL KCAL
100 liter sötmjölk	à 70 kcal/100 g	70 000
102 kg smör	à 701 kcal/100 g	724 200
245 kg ost	à 400 kcal/100 g	980 000
77 kg messmör	à 275 kcal/100 g	211 750
75 kg kött	à 150 kcal/100 g	112 500
SUMMA PRODUCERAD ENERGI		2 098 450

AVGÅR

100 kvinnodagsverken på fäbodvallen à 3 000 kcal/dag	300 000
50 mansdagsverken för slåtter, vedhuggning, transporter och underhåll à 4 000 kcal/dag	200 000
SUMMA ÅTGÅNGEN ENERGI	500 000

ENERGIKVOT (MÄNGDEN PRODUCERAD ENERGI/MÄNGDEN TILLFÖRD ENERGI [EJ SOLENERGI])	4,2
--	------------

Litteratur

- Bele, B. & Norderhaug, A. 2013. Traditional land use of the boreal forest landscape: Examples from Lierne, Nord-Trøndelag, Norway. *Norwegian Journal of Geography* 67(1): 12–23.
- Ekeland, K. 2009. Brukad mångfald och energismarta fåbodar. S. 13-27 I: *Ju förr desto bättre: kulturarvet som resurs för en hållbar framtid*. Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Granström, A. 1995. Om skogseldens natur och eldkulturen i Sveriges skogar. I: Larsson, B. *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 7, Nordiska museet, Stockholm.
- Kardell, L. & Olofsson, M. 2000. *Klövsjös fåbodar*. Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Levander, L. 1947. *Övre Dalarnes bondekultur. Under 1800-talets förra hälft. 3. Hem och hemarbete*. Carl Bloms boktryckeri A.-B., Lund.
- Nes, T. 1991. *Med lokk og lur. Stulshistorikk fra Hjartdalsfjella*. Bø i Telemark.
- Norderhaug, A. 1988. *Urterike slåtteeenger i Norge – rapport fra forprosjektet*. Økoforskutredning 1988:3.
- Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L. & Kvamme, M. (red.) 1999. *Skjøtselsboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker*. Landbruksforlaget, Oslo.
- Norsk Etnologisk Gransking 1948. *Svar til spørreliste, emne nr. 12, gamal engkultur*. Kopi av utrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.
- Reinton, L. 1955. *Sæterbruket i Noreg I. Sætertypar og driftsformer*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Reinton, L. 1957. *Sæterbruket i Noreg II. Anna arbeid på sætra, sætra i haustingsbruket og matnøytsla elles*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Reinton, L. 1961. *Sæterbruket i Noreg III*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.

Sporene i landskapet

Den tidligere allsidige og utstrakte bruken av utmarka har satt mange spor i landskapet. Det kan være lett synlige spor som består lenge, slik som steingjerder, bygninger, steinmurer og rydningsrøyser. Men det kan også være spor som forsvinner raskere, slik som stier, gamle gjerder eller stakkstenger. Forekomsten av planter, sopp og dyrearter kan også fortelle historia om høyslåtten, utmarksbeitinga og anna bruk av naturressursene i tidligere tider.

Bräckvallen på fjellet vest for Klövsjö i Jämtland. Den inngjerda setervollen er ennå ikke slått, men hesjevirket venter på å få komme til nytte nok en gang.

I UTMARKA FINNES DET MANGE kulturminner som forteller om menneskenes bruk av naturen og naturressursene gjennom tidene. På høyfjellet og i skogen kan man finne dyregraver og andre spor etter jakt og fangst både fra steinalderen og seinere tid. Like under skoggrensa finnes det mange steder kullgroper der man brente trekull for jernframstilling fra myrmalm. Disse kan være fra jernalderen eller fra middelalderen. Ved skoggrensa og lenger nede i skogen finnes det ofte også yngre spor, blant anna etter seterdrift. Dette kan være nedraste seterbuer og overgrodde steingjerder, men også en anna slags kulturminner i form av levende natur. «Levende natur», som vitner om den tidligere brukshistoria og utnyttinga av de lokale naturressursene, blir gjerne kalt for den biologiske kulturarven. På samme måte som en gammel grunnmur kan fortelle

om tidligere bosetning, formidler spor som gamle styvingstrær og gjengroende slåttemarker historia om eldre tiders høsting av lauv og høy til fôr. Den biologiske kulturarven vitner altså om menneskenes historie i landskapet og tilknytningen de har og har hatt til de ulike lokale naturressursene. Slike levende spor er avhengig av fortsatt jordbruksdrift hvis de skal opprettholdes. De kan forsvinne ganske raskt og bli borte allerede noen tiår etter at bruken har opphørt, mens kulturminner av stein vil kunne bestå i flere hundre år.

De «biologiske kulturminnene eller kulturbetinget biologi» defineres av Miljødirektoratet og Riksantikvaren (2015, s. 47) slik:

Kulturbetingete naturtyper som slåttemark, beitemark, kystlynghei og høstingsskog og gamle, bevaringsverdige husdyrraser har verdi både for kulturhistorie og naturmangfold. Som vi så av definisjonen i kulturminneloven, regnes disse som kulturminner.

Felles for de biologiske kulturminnene er at de forteller om menneskets historie i landskapet og forholdet til de ulike naturressursene. Påvirkninga har vært størst og mest tydelig nærmest hjemgården, og så har den minsket derfra og utover i utmarka. I seterlandskapet kan man finne lignende gradienter, med utgangspunkt i setra og videre utover i skogen og fjellet.

Seterbrukets kulturlandskap

I Norge har seterdrifta betydd mest i områder med store utmarksarealer opp mot fjellet, men mange steder, som i indre deler av Trøndelag, var det seterdrift også i skogsområdene. I Sverige har situasjonen vært omvendt og seterbruket har i all hovedsak vært skogsetring, selv om man særlig i de vestlige delene, på grensa mot Norge også utnytta fjellbeitene.

Biologisk kulturarv

Riksantikvaren i Sverige beskriver «biologisk kulturarv» på denne måten:

Natursomberättaromkultur. Det utgörs av ekosystem, naturtyper och arter som uppstått, utvecklats, eller gynnats genom människans nyttjande av landskapet och vars långsiktiga fortlevnad förutsätter eller påverkas positivt av brukande och skötsel.

I seterlandskapet finner vi mange spor etter den tidligere og nåværende bruken.

Setervollen

Setrene ble plassert der det var god tilgang til vatn, i forbindelse med ei elv, en bekk eller en kilde. Det var også viktig med god tilgang til ved for ysting og koking. Det gikk med mye ved til osteproduksjonen og der veden etter hvert ble en mangelvare måtte man også anvende einer, dvergbjørk og torv til brensel. Noen steder måtte man til og med flytte setra slik at man kunne få tilstrekkelig tilgang på ved. Gamle hustufter og stedsnavn som «Gammelsetra» eller «Nysetra» kan ennå vitne om denne flyttinga.

Setervollene ble i gammel tid alltid brukt som slåttemark. De ble overflatelydda og gjødsla med husdyrgjødsel fra fjøset på setra. Gjødslinga foregikk ofte om høsten slik at det ble mulig å slå hvert år. I Forradalen i Stjørdal var det vanlig å gjødsle halve setervollen om gangen, fordi det ikke var nok husdyrgjødsel til hele arealet. I gammel tid var det dessuten vanlig å la dyra (og da spesielt småfeet) overnatte i en slags flyttbare innhegninger eller grunder på vollen om natta i stedet for i fjøs. Grundene ble flytta med bestemte mellomrom. Dette ble kalt *grindgang* eller *kveing* og var en måte å ta vare på, og spre gjødsla fra dyra på setervollen. Gjødsla fra grindgangen ble smuldra istykker, og spredt utover vollen, men disse arealene kunne ikke høstes til før året etterpå. Tradisjonen avtok fra først på 1800-tallet og utover, men det ble ikke helt slutt før kunstgjødsla tok over. I Nordland holdt tradisjonen med grindgang seg til omkring 1930.

På grunn av gjødslinga ble setervollene frodige og grasrike, og selv mange tiår etter at drifta har opphørt kan man se dem som friskt grønne «øyer» i landskapet. Slike voller er ennå i dag svært attraktive for dyr på utmarksbeite. Selv om de gjødsla setervollene stort sett ble ganske artsfattige, kunne magrere og tørrere parti likevel ha et høyt innslag av lave blomsterplanter. I områder med kalkholdig berggrunn, blir artsmangfoldet spesielt høyt. Setervoller som ikke har vært gjødsla på lenge, blir mer arts- og blomsterrike enn den gangen de ble tilført husdyrgjødsel. I tillegg til mange plantearter, kan man finne et stort mangfold av sopp og mose, sommerfugler, bier og andre insekter på slike områder.

Gjødsla fra fjøset på setra ble samlet i en gjødselhaug for å bli spredd på setervollen om høsten. I Sverige hendte det at man i stedet kjørte gjødsla hjem til gården for å bruke den på åkrene der.

Husdyrgjødsla på setrene

Husdyrgjødsla som samla seg opp på setra i løpet av sommeren bidro til å øke høyavlingene på setervollen. Den ble vanligvis kjørt ut om høsten etter at seterslåttan var unnagjort.

Det er ingenting i vegen for å tru at folk frå fyrste tida dei tok til å drive slått på sætrane, gjødsla sætervollane, og det var lenge føre 1700 og 1600. Der dei hadde fjøs vart gjødselsbruket noko meir i likskap med heime på garden. Gjødselsdungane utanfor fjøset vart køyrde ut og spreidde. Dei fleste stadene vart møkka køyrd ut med trestongslede, men sume stader trilla dei ho ut i trillebor.

(Reinton 1957, s. 49–55)

At husdyrgjødsla ved setrene ble verdsatt viser også dette svenske sitatet som gjengis fra 1770-åra:

Den gödning som faller i fäbodarne, är den bästa; ty dess grundemne är grönt gras och blommor.

(Johan Nordlander 1990, s. 49)

Husdyrgjødsla (møkka) ble trilla ut fra fjøset på Jostu-Hjelmsetra, Bæverfjord i 1947. Hjelmsetra var ei sommerseter som lå på 600 meters høyde på fjellet. Setra ble brukt i et flersettersystem sammen med Heimsetra, som lå et par hundre meter lavere.

Næringa i husdyrgjødsla fremmer grasvokstere og lokker samtidig til seg gjødselbiller (sv. dyngbaggar). Gjødsla representerer også et godt livsmiljø for næringskrevende sopper, slik som sitronkragesopp (*Stropharia semiglobata*, sv. gul kragiskivling). Slike sopper vokser vanligvis på naturlig spredd husdyrgjødsel i kulturlandskapet.

Setervoll som fremdeles slås ved Busetvollene i Synnerdalen, Budalen. Løene som høyet ble lagret i før det ble transportert hjem på vinterføre, ligger nederst på vollen.

Fra Hegra fortelles det at: Seterslåttan foregikk med ljà, og når graset vart breidd og tørka på bakken skulle «riva nesten danse». Når høyet vart tørt vart det lagra i løene eller i høystakker. Det var først de siste 2–3 dagene før de flytta hjem fra setra, at krøttera fikk gå inne på vollen å beite.

(Intervjumateriale, Hegra)

Overlivollen i Synnerdalen domineres av gras slik setervollene vanligvis gjør, men det er også innslag av urter.

Setervollen

Størrelsen på setervollene varierte mye fra region til region. Basert på setertellingene fra 1939, oppgir Reinton gjennomsnittlige areal per seter for de ulike fylkene. De største vollene finner vi i Oppland der de hadde et gjennomsnittlig areal på 15,8 dekar (1 dekar tilsvarer 1000 kvadratmeter). For setervollene i Midt-Norge oppgis følgende areal:

Nord-Trøndelag:	3,2 dekar
Sør-Trøndelag:	6,0 dekar
Møre og Romsdal:	1,7 dekar

(Reinton 1957, s. 19)

Setervollene ved nedlagte setrer holdes gjerne åpne og godt nedbeita av husdyr som går fritt på utmarksbeite. De gamle vollene blir liggende som åpne og grønne «øyer» i skogslandskapet, og kan holde seg slik lenge hvis beitinga opprettholdes. Bildet er fra Hegra i Stjørdal.

Rydningrøys i utkanten av den gamle slåttevollen ved Klipvollen i Forradalen, Stjørdal. Steiner på vollen måtte fjernes slik at de ikke var i veien ved slåtten og skadet ljàen.

Stein som ble rydda bort fra slåttevollen ble gjerne brukt til steingjerder og *geiler* (sv. fågator). Slike konstruksjoner skaper gode livsmiljøer for en mengde organismer. Bildet er fra Renndølsetra i Innerdalen, Møre og Romsdal.

Siden man rydda setervollen for stein og samtidig ønsket å holde beitedyra borte fra den, ble steinen gjerne brukt til å gjerde inn slåttevullen med steingjerder. På mange setrer lagde man også fe-gater eller geiler av stein, det vil si steingjerder som skulle lede dyra ut til beitene. Stein som ikke ble brukt til gjerder, husbygging eller i murer ble gjerne lagt opp i små rydningsrøyser både inne på vollen og i utkanten av den. Man brukte de materialene som var lettest tilgjengelig til gjerder og bygninger. På svenske skogsetrer var det derfor mest vanlig å bruke tregjerder, og det har man gjort mange steder i Norge også. I dag kan rester av tregjerder, steinmurer og rydningsrøyser også på nedlagte og gjengrodde setrer fortsatt fortelle om tidligere tider med stor aktivitet på setra.

Plantearter på setervollen

Artsmangfoldet på setervollene varierer mye, alt etter næringstilgangen og kalkinnholdet i jorda. Hvordan driftsmåten har vært de siste tiåra påvirker også artssammensetninga på vollen. Bakkesøte (*Gentianella campestris* ssp. *campestris*, sv. fältgentiana), marinøkkel (*Botrychium lunaria*, sv. månlåsbräken), småengkall (*Rhinanthus minor*, sv. ängsskallra) og blåklokke (*Campanula rotundifolia*, sv. blåklocka) er eksempler på plantearter vi kan finne på setervollene både i Norge og Sverige.

Kulturvekster ved setrene

Det var ikke uvanlig at folk tok med seg kulturplanter fra gårdene og plantet dem ved setrene. I Norge begrenset ofte klimaet i fjellet hvilke planter som var mulig å dyrke der. I store deler av det svenske seterlandskapet fantes imidlertid en rekke kulturvekster ved setrene. En av de kulturvekstene man ennå ofte kan finne ved setrene i Midt-Norge er rabarbra (*Rheum rhabarbarum*, sv. rabarber) og på noen steder kan man finne humle (*Humulus lupulus*, sv. humle). Se også kapittelet om «Lokalkunnskap og folketradisjoner», der den tradisjonelle bruken av medisinplanter ved setrene beskrives nærmere.

En av de kulturvekstene som gjerne ble plantet ved setrene var rabarbra (*Rheum rhabarbarum*), slik som her ved Nordistuvollen i Endalen, Trøndelag. På en del gamle setervoller i Härjedalen finnes det en lokal sort av rabarbra som kalles 'Fäbod'. Det har vist seg at den har et lavere innhold av oksalsyre enn andre sorter.

Plantearter på setervollen

Bakkesøte (*Gentianella campestris*, sv. fältgentiana) er en av de plantene som vokser på kalkholdige og tørre setervoller. Siden leveområdene i stor grad har forsvunnet i Skandinavia, er den klassifisert som sterkt trua (EN) i den svenske rødlisten og som nær trua (NT) i den norske.

Marinøkkel (*Botrychium lunaria*, sv. månlåsbräken) er en god indikatorplante på langvarig slåtte- og beitepåvirkning i seterlandskapet. Den er også mest vanlig på noe kalkholdig mark, og går raskt tilbake hvis den tradisjonelle drifta opphører.

Småengkall (*Rhinanthus minor*, sv. ängsskallra) vokser ofte på de skinneste delene av setervollen, men den kan tåle litt tilførsel av gjødsel. Den har ingen verdi som førplante, mister bladene raskt og tørker inn etter frøsettingen.

Blåklokke (*Campanula rotundifolia*, sv. liten blåklocka) finner vi på de tørreste og grunneste partiene av vollen og den tåler ikke at det gjødsles. Bladene er vanskelige å få øye på og ofte ser vi ikke planten før den står i full blomst.

Fargerike sopper i seterlandskapet

De åpne engene og beitemarkene i seterlandskapet er ofte rike på beitemarkssopper. Slåtten og beitinga har holdt landskapet åpent og vegetasjonen lav, noe som favoriserer mange sopparter. Næringsforholdene i jorda, høyden over havet og beliggenheten til setrene i forhold til kysten er faktorer som er avgjørende for hvilke sopparter man finner.

Ved setrer som ligger i høyereliggende områder kan man finne arter som:

Brunfnokket vokssopp (*Hygrocybe helobia*, sv. vitlöksvaxskivling) er en vanlig beitemarkssopp i de norske seterdalene, men den er mer sjelden ved de svenske setrene. Den er livskraftig (LC) i begge land.

Mørkskjellet vokssopp (*Hygrocybe turunda*, sv. mørkfjällig vaxskivling) vokser i kulturmarksenger og andre grasmarker. Den har hovedutbredelsen sin i høyereliggende deler av seterlandskapet i innlandet. Den er sårbar (VU) i Norge, men står ikke på den svenske rødlisten.

Ved lavereliggende setrer i Norge og i seterlandskapet i Sverige kan man finne disse soppene:

Skarlagenvokssopp (*Hygrocybe punicea*, sv. scharlakansvaxskivling) er en vanlig og karakteristisk sopp som finnes innenfor hele seterbruksområdet i Midt-Norge. Den vokser i forskjellige habitater, også i skogsbeiter. Livskraftig (LC) i Norge, men nær trua (NT) i Sverige.

Mønjevokssopp (*Hygrocybe coccinea*, sv. blodvaxskivling) er en rød sopp som er forholdsvis vanlig innenfor hele seterbruksområdet i Midt-Norge. Den er en god indikatorart for arealer med langvarig og tradisjonell hevd. Livskraftig (LC) i begge land.

Engvokssopp (*Cuphophyllus pratensis*, sv. ängsvaxskivling) er en karakteristisk art som er relativt vanlig i hele Midt-Norge. Den er en god indikator for velhevda, gamle slåtte- og naturbeitemarker og er vurdert å være livskraftig (LC) i begge landene.

Vrangjordtunge (*Microglossum atropurpureum*, sv. purpurbrun jordtunga) er en sjelden sopp som trives best i utmagra slåtte- og naturbeitemarker. Den er sårbar (VU) i begge land.

Rød honningvokssopp (*Hygrocybe splendidissima*, sv. praktvaxskivling) har store og vakre fruktleger. I Norge er denne arten mest vanlig i naturbeitemarker med sur jord i lyngheiene ved kysten, men den er også funnet i beiteskog. I Sverige finnes den først og fremst i de vestlige delene av *fäbodältet* (Värmland, vestre Dalarna og vestre Härjedalen). Den er sårbar (VU) i Norge og nær trua (NT) i Sverige.

Fiolett greinkøllesopp (*Clavaria zollingeri*, sv. violett fingersvamp) er en sjelden art med store og fiolette fruktleger. Den vokser hovedsaklig i gamle slåttemarken og naturbeitemarker i lavlandet i Sør-Norge og Trøndelag, men går også opp i seterregionen. Den er sårbar (VU) i begge land.

Andre beitemarkssopper man kan finne ved setrene er:

Kjeglevokssopp (*Hygrocybe conica*, sv. toppvaxskivling) er livskraftig (LC) både i Norge og Sverige.

Beiterødspore (*Entoloma sericeum*, sv. silkesrödhätting) er livskraftig (LC) både i Norge og Sverige.

Skjør vokssopp (*Hygrocybe ceracea*, sv. spröd vaxskivling) er livskraftig (LC) både i Norge og Sverige.

Kritt vokssopp (*Cuphophyllus virgineus*, sv. vit vaxskivling) er livskraftig (LC) i Norge og nær trua (NT) i Sverige.

Prydrødspore (*Entoloma serrulatum*, sv. naggnopping) er livskraftig (LC) både i Norge og Sverige.

Lutvokssopp (*Hygrocybe nitrata*, sv. lutvaxskivling) har hovedutbredelsen sin i de høyereliggende delene av seterlandskapet i Midt-Norge. Den er nær trua (NT) både i Norge og Sverige.

En mett buorm (sv. snok) som hviler seg. Man kan se av "klumpen" på kroppen at den har fått seg et skikkelig stormåltid, antakelig en frosk, padde eller lignende. Buormen kjennes lett igjen på de typiske gule eller hvite flekkene på hodet.

Buormen

I Norge finnes det per i dag ikke sikre funn av buormen eller snoken (*Natrix natrix*) lenger nordover enn til Bergen. I eldre litteratur og i mange historier er den likevel beskrevet nord til Trøndelag, men sikre bevis på at den finnes så langt nord mangler. I noen tilfeller har det vist seg at det folk kalte for buorm på Nordmøre, var den svarte varianten av hoggorm. Forskere avviser likevel ikke at buormen var utbredt nord til Trøndelag før jordbruket ble lagt om og levebetingelsene forandret seg.

I Sverige er buormen først og fremst utbredt i de sørlige delene av landet men den forekommer også langs Norrlandskysten. I løpet av 1900-tallet har buormen gått kraftig tilbake i Sverige, men tidligere var den vanlig også oppover i fjellområdene. Det har blitt hevdet at buormen har minket i takt med antall åpne og varme gjødselhauger, siden eggene er avhengig av den gode temperaturen i disse.

Selv om utbredelsen til buormen er noe usikker i Midt-Norge, finnes det likevel nedskrevne folketradisjoner som kan tyde på at den var mer vanlig utbredt i regionen tidligere. Solheim skriver at navnet på denne ormen har sitt opphav i troa om at den hadde en spesiell tilknytning til «krøtterlukka», og at folk tok varsel av den. Solheim skriver videre at første leddet «bu» er det samme ordet som man har i «buskap og budrått», der «bu» primært ble brukt om den viktigste eiendommen i eldre tider, nemlig krøtterflokken. I Sverige brukes navn som *husorm* og *tomtorm*, som betyr omtrent det samme.

På Sunnmøre såg folk gjerne at buormen heldt seg i fjøset. Dei meinte at den gav god lukke til krøtterralet

(Solheim 1952, s. 93)

Også i Sverige mente man at buormen ga beskyttelse til gården og lykke i forhold til buskapen. Den skulle ikke drepes og man fikk gjerne mate den med melk.

Ballblom (*Trollius europaeus*, sv. smörboll) er en typisk art i seterlandskapet i de østlige delene av Trøndelag og på svensk side. Den lever i et fint samspill med ei bestemt flueslekt, som sørger for pollineringen.

Pollinerende insekter

Humler og andre villbier, samt andre insekter som blomsterfluer og sommerfugler spiller en nøkkelrolle som viktige pollinatorer i kulturlandskapet. Til gjengjeld bidrar plantene med pollen og nektar som insektene livnærer seg av. Siden mange av plantenes leveområder nå er i tilbakegang, trues også artsmangfoldet av humler og andre bier. Utviklinga innenfor landbruket de siste tiåra, med intensivering på den ene siden og gjengroing på den andre, har medført store negative konsekvenser for disse insektene. De artsrike slåtte- og beitemarkene, som fortsatt finnes rundt en del setrer og andre steder der husdyr beiter i utmarka, kan nå bli ekstra verdifulle livsmiljøer for pollinatorenne.

Det er et fint samspill mellom plantene og insektene, der begge parter drar nytte av samarbeidet. Vanligvis blir blomsterplantene pollinert av flere insekter, samtidig som insektene oppsøker flere plantearter. Men av og til er samspillet mellom plantene og insektene så fint spesialisert at én planteart kun pollineres av én insektart eller av noen få. Eksempel på en slik plante i seterlandskapet er ballblom (*Trollius europaeus*, sv. smörboll eller daldocka) som kun pollineres av ei bestemt flueslekt (*Chiastocheta*). Et anna eksempel er tyrihjel (Aconitum septentrionale, sv. nordisk stormhatt) som mest pollineres av lushatthumle (*Bombus consobrinus*, sv. stormhattshumla).

Blomsten til tyrihjel (sv. nordisk stormhatt) har en lang nektarspore og pollineres for det meste av lushatthumlen (sv. stormhattshumla). Lushatthumlen har ei ekstremt lang tunge og er godt tilpassa denne planten (t.v.).

Skogtordivel (*Anoplotrupes stercorosus*, sv. skogstordyvel) er en av de mest vanlige gjødselbillene. Den er ikke spesielt kravstor når det gjelder valg av føde, og kan leve både på gjødsel og råtnende sopper.

Gjødselbiller

Dette er en gruppe biller som lever på husdyrgjødsel. De kan være mer eller mindre spesialiserte og visse arter foretrekker gjødsel fra bestemte dyreslag, slik som fra hest eller sau. Noen arter foretrekker beitemarker og andre trives best i tett skog. De fullvoksne gjødselbillene behøver fersk gjødsel for å overleve, men larvene klarer seg på tørrere gjødsel. Bortsett fra de vanlige artene, kan man forvente at arter som engtordivel (*Geotrupes stercorarius*, sv. fälttordyvel; livskraftig (LC) i begge landene), enggjødselgraver (*Onthophagus fracticornis*, sv. krokhorndyvel; nær trua (NT) i Sverige og sterkt trua (EN) i Norge) og dverggjødselbille (*Aphodius pusillus*, sv. smådyngbagge; livskraftig (LC) i begge land) i hvert fall tidligere var knytta til seterlandskapet.

I løpet av det siste hundreåret har disse artene minsket sterkt i de midtre og nordlige delene av Skandinavia. Siden larvene er helt avhengige av husdyrgjødsel, har de blitt hardt ramma av økende medisinerings og bruk av parasittmidler utover på 1900-tallet. Slik medisinerings har ikke bare påvirket innvollparasittene, men også gjødselbillelarvene og fluelarvene som bidrar til å bryte ned møkkarukene i naturen. I henhold til den svenske folketradisjonen skulle for eksempel tordivelen bringe lykke: hjalp man en tordivel som lå på ryggen, skulle man få forlatelse for ti synder.

Myrslått, markaslått og slått langs bekker og elver

I gammel tid ble mesteparten av vinterfôret henta fra utmarka. Hvor viktig utmarksressursene var for det tradisjonelle jordbruket, viser blant anna beregninger basert på folketellingene og matrikkelforarbeidet fra Nordli (Lierne) i 1865. På den tida ble hele 70 prosent av vinterfôret henta fra utmarka. Resten ble henta fra innmarka dels i form av høy (27 prosent), men også halm (3 prosent). Både engsletter og mindre arealer langs bekker og elver ble brukt til høsting av høy. I Grong finner vi begrepet «høyskogjen», som viser at også åpne grasrike flater i skogen kunne være viktige slåttemarkar. Grasrike myrer i skog og fjell ga imidlertid flere steder de største mengdene med høy. Både i

Trøndelag og i Jämtland ble store myrområder høsta. I Trøndelag var det vanlig å slå de rike myrene annahvert år, slik at de fikk et hvileår imellom. De mer fattige områdene fikk gjerne to hvileår, mens de mest næringsfattige myrene ikke ble slått i det hele tatt. Beitedyra ble gjett og holdt borte fra slåttene til etter at slåttonna var unnagjort, men de fikk vanligvis beite der etterpå. Høyet ble oftest oppbevart i høystakker eller høyløer til det kunne hentes hjem til gården på vinterføre (se også Kapittelet om «Seterbrukets prinsipper»).

Slått og beite påvirker vegetasjonen. Myrene domineres vanligvis av forskjellige starr-arter (halvgras), men det er ofte også et godt innslag av grasarter i dem. I myrkantene er det gjerne også innslag av flere urter. Sammensetninga av artene varierer mye med næringsinnholdet (spesielt kalkinnholdet) og brukshistoria. De myrene som tidligere ble slått har fremdeles i dag ei jevn overflate uten tuer og lyng. Slike myrer er gjerne prega av mye slåttestarr (*Carex nigra*, sv. hundstarr) og myrull-arter (*Eriophorum* spp., sv. ullslåktet). I de

Ei mørkegrønn starrmyr/starrsump i vestenden av Ottsjön i Jämtland. Myra ble slått med ljå, trolig fra båt eller ved at man vadet ut i vatnet.

Myrull-arter (*Eriophorum* spp., sv. ullslåktet)

Plantearter i myrer og fuktige enger

Engmarihånd (*Dactylorhiza incarnata*, sv. ängsnycklar) er en orkidé med lange smale blad uten flekker og den har lakserøde eller purpurfarga blomster. Den er sjelden og vokser vanligvis i kalkholdige kulturmarker, blant anna i slåttemyrer og langs bekke- og kvedrag. Arten forsvinner raskt ved gjødsling og drenering, men den er ikke klassifisert som trua.

Flekkmarihånd (*Dactylorhiza maculata*, sv. Jungfru Marie nycklar) er den mest vanlige orkidéen. Den har lange blad som oftest er flekka på oversida. Blomstene er lys fiolette med et litt mørkere fiolett mønster. Underleppen til blomsten har en kort midtflik. Vokser i kalkfattige slåttemyrer og fuktige enger.

Myrklegg (*Pedicularis palustris*, sv. kärrenspara) er en karakteristisk art på fuktige arealer og i myrer i seterlandskapet. Stengelen er sterkt forgreina og ofte noe brunfarga i toppen. Blomstene er mørkt fiolette, men kan også av og til være hvite.

Jåblom (*Parnassia palustris*, sv. slåtterblomma) er ei lett gjenkjennelig plante med hjerteforma blad ved bakken. Den har en lang stengel og en enkelt, hvit blomst i toppen. Den vokser på fuktig og kalkholdig grunn, som i gamle slåttemyrer og langs bekker. Denne arten går raskt tilbake hvis den tradisjonelle bruken opphører.

rikeste områdene vokser det ofte mange orkidéer, og andre urter som blåknapp (*Succisa pratensis*, sv. ängsvädd), jåblom (*Parnassia palustris*, sv. slåtterblomma), bjørnebrodd (*Tofieldia pusilla*, sv. bjørnbrodd), fjelltistel (*Saussurea alpina*, sv. fjällskära), myrklegg (*Pedicularis palustris*, sv. kärrespira) og hvitbladtistel (*Cirsium heterophyllum*, sv. brudborste).

Høsting av lauv og «måsså»

Siden vinterfôret var den begrensende faktoren for hvor mange husdyr bøndene kunne livberge over vinteren, ble det også høsta andre fôrressurser enn høy fra utmarka og fjellet. Høstinga av lauv foregikk både i inn- og utmark, mens «måsså» (reinlav, *Cladonia*-arter, sv. renlav) ble høsta på snaufjellet i Norge og i barskogene både i Norge og Sverige.

Lauvsanking er trolig den eldste formen for fôrsanking i Norden, og går så langt tilbake som folk har hatt husdyr (5000–6000 år siden). Det var først og fremst lauv som ble brukt til fôr, men bark (skav) fra større greiner ble også brukt. Tidlig om våren høsta

Lauvkniv som sannsynligvis har blitt brukt i Spjelkavik i Møre og Romsdal. Stiftinga Sunnmøre Museum. Foto: Mirjam Vikestrand. Lauvkniven har hatt samme form i mer enn tusen år.

Tegning av lauvingsarbeid i Västra Fatmomakke i Sverige. Lauvkniven ble ofte lagd av et avbrutt ljåblad (Nils Eriksson, 1977).

Ei gammel styva selje (t.v) ved en nedlagt setervoll i Hegra, Trøndelag. Treet har ei typisk vid og stor krone og er sterkt overgrodd av lav og mose.

Stubbelauving av bjørk (t.h.) var en vanlig høstingsmetode og ga trær med mange stammer. Bildet er fra Steinsetbygda i Valdres.

man ofte kvister med velutviklede knopper (rising) og ga til dyra. I nødsår kunne også barken av furu og einer bli brukt til fôr. Overalt der det har vært lauvtrær å høste, har det vært vanlig å bruke lauv til fôr. Lauvet ble holdt for å være både et smakfullt og verdifullt fôr. Fra mange bygder ble det på 1800-tallet oppgitt at man brukte hundre lauvkjerter til hver ku og litt mindre til de andre husdyra. Hvilke treslag man brukte var avhengig av hva som fantes. Bjørk er et vanlig treslag og har vært mye brukt. Alme- og askelauvet er mest næringsrikt og var derfor ettertraktet som fôr i de områdene der det er klimatiske forhold for disse treslagene. I tilknytning til seterbruket var det først og fremst lauvet fra selje, rogn og bjørk som ble høsta.

Lauvingstrær (styvingstrær) ble gjerne pleid på en spesiell måte. Når trærne ble 10–15 år gamle, ble toppen kuttet av slik at man

fikk en *stuv* (*kall* eller *kæll*) som med åra kunne bli veldig grov. Fra denne stuvten vokste det ut mange nye grener som kunne høstes omtrent hvert femte år. Greinene ble bundet sammen i passe store kjerv, som ble hengt til tørk i skyggen før de ble lagret i stakk/rauk eller løe til vinteren. Lauvinga foregikk først og fremst etter slåttene og kunne fortsette så lenge det var lauv på trærne. Når styvings-trærne blir høsta holdes trekronene små. På den måten kunne man holde utmarksslåttene lysåpne slik at tilveksten av gras og urter under trærne ble god. Men gamle styvingstrær som ikke har blitt høsta på flere tiår, utvikler store trekroner. Enkelte store, gamle styvingstrær kan man fortsatt finne nær gamle setrer i skogen, men på grunn av de store og vide trekronene går de lett overende på grunn av vind og snø. Noen steder kan man også finne såkalt høstingsskog, dvs. lauvskog der styvingstrærne står ganske tett. Slike høstingsskoger er mest vanlige sør i landet og på vestlandet.

I tillegg til styving var det mange steder også vanlig med stubbelauving, der stammene ble kutta nede ved bakken. På den måten fikk man trær med mange stammer, som kunne høstes med 7–10 års intervall. Fjellbjørk og gråor (*Alnus incana*, sv. gråal) ble gjerne høsta på denne måten. I utmarka var det også vanlig at man hogde ned store trær, kvistet dem og lagde lauvkjerv av kvistene, mens resten av treet ble kjørt hjem til ved. Tidlig om høsten sank man også lauvfôr, gjennom å rispe blad av greinene for hånd. Hvis man rispet rogn måtte man være forsiktig slik at ikke knoppene ble ødelagt. Bladene ble raket sammen, samlet i sekker og tørka. I tidligere tider ble lauvfôret mange steder sett på som ordinært fôr, mens skav og ris ofte ble ansett å være tilleggsfôr eller nødsfôr. I følge opplysninger fra Norsk Etnologisk Gransking ser vi likevel at bønder i Grong betraktet skav som et fôr av høy kvalitet. Slikt fôr skulle gi både større mengder smør og smør av bedre kvalitet (NEG 1947).

«Reinsmåsså» eller reinlav har vært høsta i de fleste fjellbygdene i Norge. I Midt-Norge ble det høsta mye i den sørlige delen av Trøndelag, og da spesielt i Røros, Ålen og Haltdalen. Det ble også høsta endel i Singsås og Oppdal, men lite i de nordlige delene av fylket. Reinlaven ble regnet som et godt krøtterfôr og var å foretrekke

Lauving i Sverige

Gjeterne hadde mange oppgaver, slik denne svenske beskrivelsen av lauvingsarbeidet viser:

De av vallhjonon, som för dagen icke deltog i vallningen, gingo icke fåfänga. Mjölkkärnen, stora träskålar, skulle diskas i hett vatten. Mjölken skulle ystas, grädden kärnas, fåhuset skulle hållas rent. Var det vackert väder skulle sådant undanstökas tidigt på morgonen, därefter var det att bege sig ut i skogen för att repa löv. I första hand ströks lövet ned i en lätt spjälkorg, "je tötja", men därifrån ned i en medförd säck. Denna packades så småningom full med löv. Fram på dagen kunde man så se, hur den ena gruppen efter den andra kom bärande på tunga säckar med löv till fåboden, där lövet utbreddes på marken för att torkas i solen.

(Pers, 1948, s. 119–120)

Høsting av «måsså»

Reinton beskriver omfanget av høstinga av reinsmose ved noen gårder i Trøndelag slik:

I Ålen i S.-Trøndelag tok sume gardar kring 1860 ei 80 vanlege vinterlass. På vestsida av Gaula, i Hessdalen, tok sume gardar endå i 1930-åra opp til 30 vinterlass.

(Reinton 1957, s. 233)

I mange fjellbygder ble «reinsmåsså» sankt og lagt opp i hauger om høsten (t.h.). Bildet er fra ukjent sted og år i Norge. Musea i Nord-Østerdalen, Stiftelsen Nordøsterdalsmuseet.

Reinlaven ble regnet som et godt krøtterfôr.

framfor dårlig høy. Man brukte en kort og sterk rive til å røske opp laven med. Sankinga foregikk vanligvis om høsten (etter Mikselsmesse 29. september) når alle de andre avlingene var i hus og folk hadde flytta hjem igjen fra setra. I Budalen ble det blant anna høstet lav fra Gråhøgda i Endalen. Laven ble lagret i hauger, som hadde form som et sledelass, og kjørt hjem om vinteren når det var sledeføre. Man merket gjerne haugen med en stake med eierens bumerke eller initialer.

Fra Sverige beskriver Linné fra Särna i Dalarna (1734) følgende:

Om hösten samlar var hushållare 100 à 200 lass vit mossa om våta hösten med järnriva, lägga i var hög ett och ett lass tillsammans, det han hemförer om vinteren och ger boskapen i stället för hö utan att slå något vatten däruppå, ty det är dävuigt förut att det ej torkas. Det föder boskapen fast det ej gör några feta, dock får det icke samlas på ett och samma ställe emellan vart 20 år, ty det växer intet.

(Gullander 1980, s. 81)

I sitatene refereres det til et høstingsystem som lenge bidro med viktig vinterfôr til buskapen. For at ressursene ikke skulle ta slutt, måtte høstinga tilpasses tilveksten til laven. Ofte skulle det ikke høstes oftere enn hvert tyvende år, men fra Snåsa gjengir Reinton følgende opplysning etter Kaptein Heramb (1811): «hvert stykke hvor Mosen voxer, staar fri i 3 aar til den er voksen til igjen, og saaledes skiftes hvert 3. aar.» (Reinton 1957, s. 227).

Siden laven vokser langsomt kan sporene etter sankinga fortsatt sees noen steder. Enkelte steder blant anna i Oppdal, Røros, Selbu og Ålen ble det også satt opp små «måsåkoier» slik at folk kunne bo i dem

Lav på tømmer og gjerdevirke

Det er lett å overse lavene til fordel for andre mer iøynefallende organismer i setermiljøet, men tømmeret i gamle bygninger og gammelt gjerdevirke er velegna livsmiljøer for mange lavarter. Flere av disse artene er i dag sjeldne og trua.

Den mest omtalte lavarten som man kan finne i seterlandskapet er ulvelaven (*Letharia vulpina*, sv. varglaven). Den er karakteristisk gulgrønn i fargen. Dette er den eneste giftige laven vi har og navnet har den fått fordi man før i tida brukte den til å forgifte åtet til rovdyr med. Både i Norge og Sverige er ulvelaven sjelden og klassifisert som nær trua (NT). Ulvelaven vokser på gammel, hard og tørr ved, først og fremst furuved i åpent terreng, men dette substratet har nå blitt svært sjeldent. Tømmerbygninger i seterlandskapet har derfor blitt et viktig livsmiljø for ulvelaven.

Ei registrering i seterlandskapet i Jämtland bekreftet at gamle tømmerbygninger var gode livsmiljøer også for andre sjeldne lavarter som tyriganslav (*Protoparmelia oleagina*, sv. ladvannlav), vanlig sotbeger (*Calicium tigillare*, sv. ladvann), gråsotbeger (*Acolium inquinans*, sv. sotlav) og skigardslav (*Pseudothelomma ocellatum*, sv. thelomma). Også lavartene (sv.) vedflamlav (*Ramboldia elabens*) og (sv.) vedpyttelav (*Strangospora moriformis*) som ikke har norske navn ble registrert. Disse lavene var sammen med ulvelaven blant de mest vanlige rød-listeartene på de undersøkte setrene. Også på gjerdevirke og hesjestaur vil det med tida etablere seg lav.

Laven etablerer seg etterhvert også på gjerdevirket.

Ulvelaven (*Letharia vulpina*, sv. varglaven) er en gul lav som først og fremst vokser på gammelt furuvirke, men den kan også vokse på gammel bjørk, vindskier, tak og gjerder.

Kyr på utmarksbeite blir av og til nødt til å gå gjennom forholdsvis tett buskas og kratt. Kombinasjonen av beiting og uttak av ved, skapte de åpne beiteskogene.

hvis høstinga foregikk i avsidesliggende områder. Lokalt har også eldre folk fortsatt kunnskap om hvor lavhøstinga foregikk.

«På fjellstugom, sætrom og i måsåkoiom var det full sjau i måsåtidom» (Rise 1947, s. 102, gjengitt av Reinton 1957)

Skogs- og fjellbeiter knytta til seterbruket

Seterskogen ble utnytta på mange forskjellige måter. I gammel tid henta man ikke bare tømmer, men også virke til redskaper og gjerder, ved, tjære, kull og mange andre ressurser fra skogen. I tillegg ble den brukt til jakt og fiske. Særlig stor betydning hadde skogen som beitemark for husdyra. Beiteskogen blir mer variert enn skog som ikke beites. Noen steder er skogsvegetasjonen tettere og virker upåvirkta av beite, mens beitepåvirkninga er tydeligere i glenner og langs gamle tråkk, stier og skogsveier. Like ved setrene der dyra oppholder seg mye, kan det danne seg grasrike beitevoller. På denne måten utvikler det seg mange forskjellige vegetasjonstyper og en variert flora av både lyselskende beitearter og arter som foretrekker mer eller mindre skygge. Det finnes vanligvis mange ulike treslag i slike skoger og innslaget av død ved er gjerne stort. En av de artene som følger med beitebruken er eineren (*Juniperus communis*, sv. en).

Storfe kan holde gamle beite- og setervoller godt nedbeita og åpne.

Einerbusker kan man ofte fortsatt finne i ganske sterkt gjengroende skog, men da er den gjerne brun og i ferd med å dø på grunn av mangel på lys.

Åpne og grasrike glenner i skogen vitner også om den tidligere så omfattende beitebruken, på samme måte som forekomstene av einer og enkelte andre plantearter. Eksempler på arter som finnes i beiteskog og som kan klare seg ganske lenge også i en gjengroingsfase er gullris (*Solidago virgaurea*, sv. gullris), tepperot (*Potentilla erecta*, sv. blodrot) og sølvbunke (*Deschampsia cespitosa*, sv. tuvtåtel). I tillegg kan vi finne maiblom (*Maianthemum bifolium*, sv. ekorrbär), markjordbær (*Fragaria vesca*, sv. smultron), kattefot (*Antennaria dioica*, sv. kattfot), knerot (*Goodyera repens*, sv. knärot), marimjeller (*Melampyrum* spp., sv. kovaller) og vintergrønnarter (*Pyrola* spp., sv. pyrolor). Mange sopparter favoriseres også av beiting og forekomstene av sopp i beiteskogene kan være stor. Kantarell (*Cantharellus cibarius*) er en soppart som nyter godt av skogsbeitinga.

For å forbedre beitene i skogen var det ikke uvanlig at områder ble systematisk brent, slik det fortelles om fra Nordli (se Kapitlet om «Seterbrukets prinsipper»). Stedsnavnene «Brenna» og «Øybrenna» har sitt opphav i denne måten å skjøtte landskapet på,

I gamle gjengroende beiteskoger blir eineren brun og den vil etterhvert gå ut på grunn av lysmangel.

Marimjeller (sv. kovaller), gullris og markjordbær (sv. smultron).

Furustubbe med brennmerker som vitner om den systematiske brenninga som foregikk for å forbedre skogsbeitene. Bildet er fra Kaldal, Nordli, Trøndelag.

Engbjørkeskogen (t.v.) er verdifulle beitearealer i seterdalene, slik som her i Budalen. Det er nødvendig med fortsatt beitebruk hvis beitekvaliteten og artsmangfoldet skal opprettholdes. De grasrike engbjørkeskogene gror nå mange steder gradvis igjen med einerkratt (t.h.).

og ennå kan man finne furustubber med brennmerker. Siste gang skogsbeitene ble brent ved Kaldal i Muru i Nordli var i 1840, for å få gode vårbeiter til hestene. Tradisjonen opphørte helt da denne formen for brenning ble forbudt ved lov i Norge i 1892–1893. I Sverige ble beitebrenning på skogsmark i prinsippet forbudt allerede på 1600- og 1700-tallet sammen med svedjebruket, men i realiteten fortsatte man til langt seinere. I Nord-Sverige er det godt dokumentert at denne typen beitebrenning har hatt svært stor betydning helt inn på 1900-tallet.

Ved fjellsetrene (langsetrene, sommersetrene) foregår beitinga delvis i fjellbjørkeskogen og delvis over skoggrensa. Den beitepåkirkte bjørkeskogen får et åpent og nærmest parklignende preg, med et høyt innslag av gras og urter. Over skoggrensa bidrar beitinga til å holde innslaget av einer, dvergbjørk og vier tilbake i de alpine engene og i fjellheiene. På grunn av det store uttaket av ved omkring fjellsetrene i tidligere tider, ble skoggrensa pressa nedover. Ennå ligger derfor dagens skoggrensa mange steder nedenfor det som er den klimatiske skoggrensa. I dag er gjengroinga stor både nedenfor og ovenfor skoggrensa der seterbruket har opphørt, og mange av de biologiske kultursporene forsvinner etter hvert.

Stier og kløvstier

Buføringsveien eller kløvstien, det vil si ferdselsveien mellom gårdene og setrene, kan være lang. I dag blir dyra gjerne kjørt til seters, men før i tida brukte man noen steder mer enn en dag på turen. Buføringsveien eller seterveien gikk langs opptråkka stier som hadde vært brukt i lange tider. Omkring setrene i skogen og på fjellet har husdyra også tråkka opp stier til gode beiteplasser og hvilesteder. Disse ferdselsveiene og stiene er kulturminner i seg selv, men de har også bidratt til biologiske kulturminner i seterlandskapet. Husdyra hadde med seg frø fra planter i lavlandet i pelsen og i klovene/hovene, slik at de ble spredt innover i skogen og oppover på fjellet. Frøene kunne også spres med husdyrmøkk. Noen av de lyselskende artene i fjellet, slik som snøsøte (*Gentiana nivalis*, sv. fjällgentiana) og fjellveronika (*Veronica alpina*, sv. fjällveronika) har også spredt seg og funnet seg godt til rette i slåtte- og beitemarkene ved setrene. I seterlandskapet møttes derfor fjell- og lavlandsarter, noe som resulterte i et spesielt høyt biologisk mangfold. I tillegg medførte høykjøringa fra fjellet og ned til bygda, også til at frø ble spredt langs ferdselsveiene. Når seterlandskapet nå mange steder gror igjen forsvinner mange av lavlandsartene og

Husdyra bidrar til å opprettholde stier og ferdselsveier i seterlandskapet. De trækker også opp stier til gode beiteplasser. Bildet er fra Endalen i Trøndelag.

Langs buføringsveiene spres gjerne planter fra frø i husdyrmøkkka og fra frø som sitter fast i hovene, klovene og i pelsen.

Plantearter som har blitt spredd langs stier og ferdselsveier

Groblad (*Plantago major*, sv. groblad) er ei plante som trives godt på mager og hardtrampa jord. Den har alltid fulgt med der menneskene har ferdes, og det antas at den kom til Norden med de første steinalderbosetningene for 6000–7000 år siden. Den har funnet egne voksesteder langs veier og stier, omkring hus og tun.

Vassarve (*Stellaria media*, sv. våtarv) er et innført ugras i indre deler av landet, og som vokser der det er god tilgang på fuktighet og næring. Man finner den gjerne ved gjødselhauger og uthus. Vassarve vokser og blomstrer selv ved lave temperaturer og kan gå helt opp på snaufjellet.

Tunrapp (*Poa annua*, sv. vitgrøe) er et ettårig lite gras som antas å være innført. Det finnes nå som ugras i alle slags kulturmarker, ved tun, langs veier og stier, og trives gjerne der det er litt fuktig og næringsrikt.

de lyselskende fjellartene trekker seg igjen oppover i landskapet til over tregrensa. Men fortsatt kan man ennå her og der finne plantearter som forteller om en tid med livligere trafikk langs stiene og ferdselsårene.

Kulturspor i tre

I seterskogen kan man finne en spesiell type kulturminner, såkalte kulturspor i trær. Langs gamle stier og ferdselsveier i seterlandskapet kan finne merker som er hogd inn i trærne og som markerte hvor stien gikk. Slike merker finnes ofte på begge sider av treet og er plassert i øyenhøyde, slik at de skal være lette å se. Man kan også finne merker i trær som markerer eiendomsgrenser. På svensk side finnes dessuten ristninger i trær som kalles *vallristningar*. Dette er korte tekster som er hogd inn i trestammen med øks. Det kunne være initialer, men det kunne også bli lagd ristninger som fortalte om en spesiell hendelse i løpet av dagen.

Andre merker eller «skader» på trærne kan komme av at man har tatt ut emner til økseskaft eller har tatt av never. Never av bjørk er et anvendelig materiale som ble brukt til mye, for eksempel til taktekking under grastorva. Man fletta også never og lagde bl.a. neverkonter, neversko og saltflasker. Bark av bjørk ble anvendt til garving av skinn og til barking av fiskenøter, slik at de ble mørkere og mer holdbare. Siden neveren var en så verdifull ressurs ble den tidlig omtalt i de norske lovene. Veden av bjørk ble først og fremst brukt til skaft og håndtak på ulike redskaper. Hvis man skader en bjørkestamme med øks, vil treet lege sårskaden ved at ny ved vokser over den. Dette kalles *svallved* eller *sårved* på svensk og *sårved* på norsk. Denne veden er tett, hard og seig og passer for eksempel godt til å lage økseskaft av, men det kan ta tjue–tjuefem år før den er ferdig utvokst. På bjørk, gran og furu (sv. tall) dannes det av og til også en rirkule (sv. vril), en uregelmessig utvekst. Avhengig av størrelsen, blir slike rirkuler brukt som emner for boller, krus og øser (sv. kåsor) eller knivskaft. Man kunne også lage gode materialer ved delvis å hogge bort barken nederst på stammen av stående

Spor etter nevertekt fra bjørk.

Grensemerke som er hogd inn i bjørk, og som delvis har vokst over igjen. Man lagde også sløydemner (feks. økseskaft) ved å lage lignende skader i trærne.

furuer. Da vil treet beskytte seg og veden impregneres av harpiks (sv. hartsämnen), slik at man får et holdbart virke. Denne prosessen tar omtrent seks år.

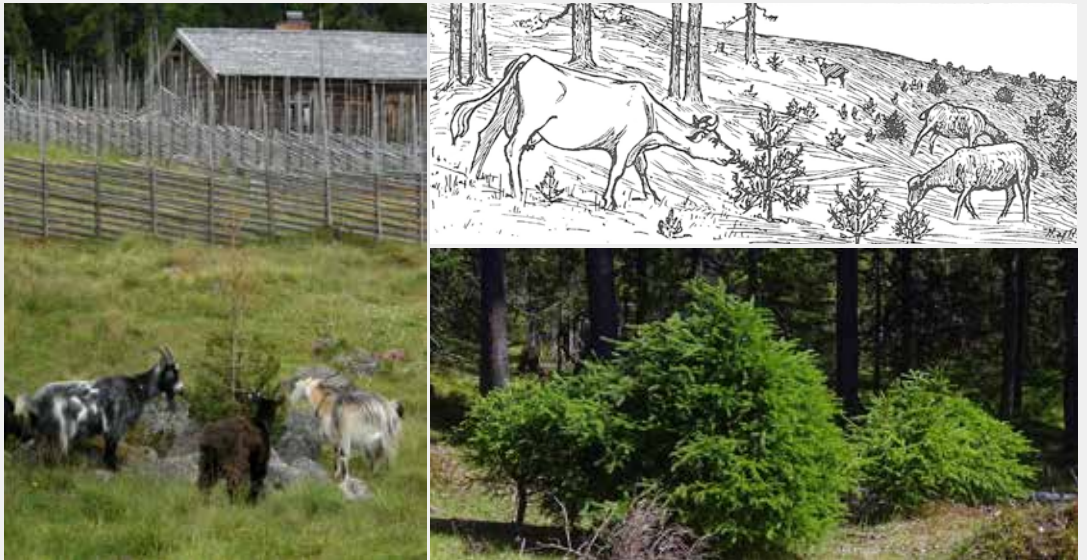
At man brukte bark fra ulike treslag i nødsår, både til dyrefôr og for å drøye melet med og lage barkebrød av, er noe de fleste har hørt om. Fra flere steder i nordlige deler av Skandinavia er det også dokumentert at både samer og lokalbefolkningen regelmessig spiste innerbarken av furu som endel av kostholdet. Slik bark var kjent for å være et bra næringstilskudd, og i nødsår var det nok vanlig å anvende den i hele Skandinavia.

Vallristningar

I Sverige finner man ristninger i tre som kalles «vallristningar». Dette er korte tekstbeskjeder som har blitt hogd inn i trestammene med øks, og som finnes i et stort antall i Sverige. I Dalarna har man funnet flere tusen slike ristninger, og mesteparten av dem finnes i Ore sogn. Når budeia (sv. vallkullan) eller gjeteren (sv. vallhjonet) passet på den hvilende buskapen, hogg de iblant inn et budskap i trærne. Ofte var det snakk om initialer (ovenfor), som for eksempel AED (Anna Ersdotter) som var navnet til budeia. Handlet det om en mann, ble initialene avslutta med «S» (som i sønn). Men det hendte også at hendelser eller dagens humør beskrives litt mer i detalj. Ristningen til venstre ble hogd inn i skogen i Ore sogn i 1899 og lyder slik: «JAG ÖNSKAR JAG HELDRE VORE DÖDER ÄN JAG VORE HÄR».

Getgranar

At ulike husdyr beiter på ulike måter og foretrekker ulike beitevekster er velkjent, og geitene har fått rykte på seg at de beiter alt mulig. Mens sauene først og fremst beiter på urter og gras, beiter geitene i stor grad på busker. Dette er bakgrunnen for at man helst ikke ville ha geiter der man satset på skogen. På skogsetrer med geiter i Sverige kan man finne såkalte «getgranar». Dette er hardt formklippede graner som får en slags bolleform fordi geitene hele tida beiter av de unge skuddene. Disse granene vokser likevel i størrelse og får til slutt en såpass stor vidde at de klarer å sende opp et toppskudd og vokse videre til ei vanlig gran.

Tegningen øverst er henta fra en skriftlig kilde fra 1907, som omhandler den negative påvirkninga skogsbeitinga hadde på foryngelsen av trær. Forfatteren Carl Björkbom skriver at: «Utaf beteskreaturens göra getterna otvifvelaktigt den största skadan och borde absolut förvisas från skogen.» Omkring århundreskiftet ble det satt igang en kampanje mot skogsbeitinga, Björkbom mente for eksempel at: «Af rent okynne bita och gnaga de nog ofta hellre de hårdare, fastare ämnena, som bark, barr och löf, än de mjukare, mjällare gräsen.»

De gamle husdyrrasene har vist seg å beite noe mer på busker og kratt enn det de moderne rasene gjør. De egner seg derfor godt i utmarka, slik som her ved Heimsetra i Bæverfjord, Møre og Romsdal.

Husdyr knytta til seterbruket

På slutten av 1880-tallet endret norsk landbruk seg så mye at man snakker om en jordbruksrevolusjon. Man fikk blant anna nye jordbruksmaskiner, dreneringsmetoder, engfrøblandinger og kunstgjødsel. Nye tanker om husdyravl slo også gjennom. Med utgangspunkt i Dyrskun i Seljord og regionale utstillinger begynte man å etablere husdyrraser som et viktig ledd i utviklinga av landbruket. Telemarksfeet var i 1856 en av de første husdyrrasene som ble etablert, og etter hvert utvikla det seg mange forskjellige lokale husdyrraser. Man var likevel ikke alltid helt målbevisste når det gjaldt å bevare dyrerasene rene, og i Sverige beskrives de gamle husdyrrasene derfor ofte som «allmogetyp». Kyrne på setrene i Norge og Sverige kunne ha alle mulige farger og tegninger (svarte, brune,

røde, hvite, grå, skimmelfarga), slik vi ser det hos dagens Vestlandske fjordfe. Noen av kyrne hadde horn, mens andre var kolla (sv. kulliga, altså uten horn). I Norge har de gamle storferasene etter 1950 stort sett blitt utkonkurrert av Norsk rødt fe (NRF). Også de andre husdyrrasene har gått tilbake. I Norge finnes det i dag seks gamle storferaser som er trua fordi antallet avlsdyr er sterkt redusert: Dølafe (kritisk trua), Sida trønder- og nordlandsfe (trua), Telemarksfe (trua), Vestlandsk fjordfe (trua), Vestlandsk rødkolle (kritisk trua) og Østlandsk rødkolle (trua). Sida trønder- og nordlandsfe (STN) var tidligere den vanligste kurasen i Trøndelag. På Nordmøre var også STN en vanlig kurase, der den ble anvendt sammen med Vestlandsk fjordfe.

Gammelnorsk spelsau (sårbar) og grå trønder (trua) er blant de gamle sauerasene i Midt-Norge. Den norske melkegeita (ikke trua) var også vanlig i seterlandskapet. Av 35 norske husdyrraser regnes nå totalt 27 som trua. Også på svensk side regnes flere husdyrraser

Svensk fjällko (bildet) og rødkulla er de mest typiske kurasene ved svenske setrer.

Seterlandskapet er et resultat av det tradisjonelle husdyrholdet og bruken av utmarksressursene. De gamle husdyrrasene er vanligvis godt tilpassa å beite i utmarka, slik som den svenske Rödskullan. Rödskullan er en svensk, hornløs (kolla) kuras som ofte har en vakker rød-farge. Her sammen med fjällkor.

som trua: de tradisjonelle kurasene *fjällko*, *fjällnära ko* og *rödskulla*, allmogegetter, som for eksempel *jämtget*, og ulike raser av *allmogefår*.

De gamle husdyrrasene har en kulturhistorisk verdi, men de er også levende genbanker som kan bli viktige i framtida, ikke minst når vi må tilpasse jordbruket til klimaforandringene. FN's konvensjon om biologisk mangfold omfatter også bevaringen av gamle husdyrraser. I Norden arbeider NordGen og i Norge dessuten Norsk genressurssenter med rådgiving og praktisk veiledning for å ta vare på våre gamle husdyrraser. De gamle rasene veier mindre enn de moderne og undersøkelser viser at de er bedre landskapspleiere og derfor viktige medspillere hvis vi ønsker å ivareta seterlandskapet.

Øverst: Sida trønder og nordlandsfe (STN) - rasen er gjerne svart på sidene, men det er store forskjeller i innslaget av svart og hvitt i tegningene. Det finnes dyr som nesten er helt svarte og dyr som nesten er helt hvite.

Nederst (t.v.): Kalv av den svenske rasen fjällko, som motsvarer STN i Sverige. Typisk for dem er at de oftest er hvite med svarte flekker på sidene, og at de har svarte ører og mule. Det finnes også fjällkor med rødbrune flekker. Nedenfor (t.h.) er Norsk rødt fe (NRF), som både kan være røde og svarte med hvite tegninger.

Øverst: De røde og hvite kyrne er NRF, og de lysebrune er Jerseykyr. Jerseykyrne er en melkerase fra den engelske øya Jersey, og typisk for dem er at de er svært mørke omkring øynene. Bildet er tatt ved Hiävollan i Endalen, Trøndelag.

Nederst: Jerseykalv (t.v.) ved Hiävollan, Endalen, og Vestlandsk Fjordfe (t.h.) ved Rønningsvollen i Synnerdalen, Trøndelag. Vestlandsk Fjordfe kan variere mye i fargen, fra svart til brunt, rødt, hvitt og skimmelfarga. Tegningene kan være ensfarga eller flekka. Noen dyr har horn, andre er kolla.

Øverst: Svensk lantrasget (t.v.) er en tradisjonell melkegeitrase som er vanlig i Sverige. Geiter av blandingsrase (t.h.) med sterkt innslag av jämtget.

I midten: Norsk melkegeit (t.v.) er den vanligste geiterasen i Norge. Til høyre en bukk av kasjmirgeit. Dette er en rase som ble importert til Norge først i 1992.

Nederst: Grå trøndersau (t.v.) sammen med norsk hvit sau på fjellbeite. Gammelnorsk spælsau (t.h.) regnes som den mest opprinnelige sauerasen i Norge.

Litteratur

- Andersson, R. & Östlund, L. 2002. Träd med kulturspår i urskogen. *Svensk botanisk tidskrift* 96(1):53–62.
- Austad, I. & Hauge, L. 2014. *Trær og tradisjon. Bruk av lauvtrær i kulturlandskapet*. Fagbokforlaget.
- Axelsson Linkowski, W. 2010. *Utmarksbete, främst skogsbete, och dess effekter på biologisk mångfald*. Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Bele, B. & Norderhaug, A. 2008. *Bondens kulturmarksflora for Midt-Norge*. Bioforsk Fokus 3(9)
- Bele, B. & Norderhaug, A. 2012. *Kulturspor i trær – en biologisk kulturarv i utmarka*. Bioforsk Tema Nr. 7.
- Drabløs, D. 2007. Grinding og grindgang – ei eldgammel driftsform med greiner fram mot vår tid. *Jord og gjerning 2007: 39-50*, Norsk Landbruksmuseum.
- Emanuelsson, M. 2003. *Skogens biologiska kulturarv. Att tillvarata föränderliga kulturvärden*. Riksantikvarieämbetet, Västerås.
- Emanuelsson, U. 2010. Landskapet som arkiv. S. 297–311 I: Tunón, H. & Dahlström, A. (red.) *Nycklar till kunskap. Om människans bruk av naturen*. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm & Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Henriksen S. & Hilmo O. (red.) 2015. *Norsk rødliste for arter 2015*. Artsdatabanken, Norge.
- Høeg, O. A. 1974. *Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925–1972*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Jonsson, F. & Nordin, U. 2017. *Lavar i fäbodmiljöer. Inventering av lavar i fäbodmiljöer i Jämtlands län 2016*. Länsstyrelsen i Jämtlands län, Östersund.
- Jordal, J.B. & Gaarder, G. 1995. *Beitemarkssopp i seterlandskapet i Budalen, Midtre Gauldal, i 1994*. Rapport nr. 1-95. Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Miljøvernavdelingen.
- Lennartsson, T. 2010. Biologiskt kulturarv som källa till kunskap om traditionellt brukande, S. 313–322 I: Tunón, H. & Dahlström,

- A. (red.) *Nycklar till kunskap. Om människans bruk av naturen*. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm & Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Ljung, T. 2011. *Fäbodskogen som biologiskt kulturarv. Betade boreala skogars innehåll av historisk information och biologisk mångfald – en studie av fyra fäbodställen i Dalarna*. Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Ljung, T. 2013. *Fäboddar och fäbodskogar. Biologiskt kulturarv i nordliga skogar*. Vårda väl. Riksantikvarieämbetet, Visby.
- Ljung, T. 2015. *Lövtäkt i nordliga landskap. En studie i borealt resursutnyttjande*. Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.
- Ljung, T. 2017. *Vårt levande arv: minnen och spår i landskapet*. Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund, Falun.
- Ljung, T., Lennartsson, T. & Westin, A. 2015. *Inventering av biologiskt kulturarv*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Lundin, J. & Ståhl, P. 1998. *Bondens flora: naturvårdsflora för jordbrukslandskapet*. Länsstyrelsen i Gävleborg, Gävle.
- Länsstyrelsen 2017. *Biologiskt kulturarv vid fäbodmiljöer*. Länsstyrelsen i Jämtlands län, Östersund.
- Miljødirektoratet 2013. *Faggrunnlag for høstingsskoger i Norge*. Januar 2013. <https://docplayer.me/5627555-Faggrunnlag-for-hostingsskoger-i-norge.html>
- Miljødirektoratet og Riksantikvaren 2015. *Kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven*. VEILEDER, M-420/2015.
- Moen, A. 1998. *Nasjonalatlas for Norge: Vegetasjon*. Statens kartverk, Hønefoss.
- Myhre, B. 2002. Landbruk, landskap og samfunn 4000 f.Kr. – 800 e. Kr. *Norges Landbrukshistorie* 1:11-213. Samlaget.
- Nedkvitne, J.J., Garmo, T.H. & Staaland, H. 1995. *Beitedyr i kulturlandskapet*. Landbruksforlaget, Ås, 183 s.
- Norderhaug, A. 1987. Tre- og/eller buskrik utmark, S. 103–118 I: Emanuelsson, U. & Johansson, C.E. (red.) *Biotoper i det nordiska kulturlandskapet*. Naturvårdsverket, Rapport 3556.

- Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L. & Kvamme, M. (red.) 1999. *Skjøtselsboka for kulturlandskap og gamle norske kulturlandskap*. Landbruksforlaget, Oslo.
- Norsk Etnologisk Gransking 1947. *Svar til spørreliste fra Norsk Etnologisk Gransking (NEG), emne nr. 7, skav. Kopi av utrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.*
- Norsk Etnologisk Gransking 1947. *Svar til spørreliste fra Norsk Etnologisk Gransking (NEG), emne nr. 8. beit og brom. Kopi av utrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.*
- Norsk Etnologisk Gransking 1948. *Svar til spørreliste fra Norsk Etnologisk Gransking (NEG), emne nr. 11. ymse attåtfor. Kopi av utrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.*
- Norsk Etnologisk Gransking 1948. *Svar til spørreliste fra Norsk Etnologisk Gransking (NEG), emne nr. 12. gamal engkultur. Kopi av utrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.*
- Norsk Etnologisk Gransking 1949. *Svar til spørreliste fra Norsk Etnologisk Gransking (NEG), emne nr. 13. gjødselstell. Kopi av utrykt kilde, Norsk Folkemuseum, Oslo.*
- Olsson, G. A., Austrheim, G., Bele, B. & Grøntvedt, E. 1995. *Seterlandskapet i Budalen og Endalen, Midtre Gauldal, Midt-Norge. Kulturhistoriske og økologiske forhold i fjellets kulturlandskap*. Rapport nr. 2-1995, Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Miljø-vernavdelingen.
- Pers, A. 1948. *Lärare – bonde – tidningsman*. Vestmanlands läns tidning, Västerås.
- Skard, O. 2003. *Ville vekster med røtter i kulturhistorien*. Landbruksforlaget, Oslo.
- Svalheim, E. & Sickel, H. 2017. *Frøspredning av naturengplanter i utmark gjennom historisk ferdsel og bruk*. NIBIO Rapport 3(155).
- Vangen, O., Sæther, N.H., Norderhaug, A., Holtet, M.G., Holand, Ø., Fimland, E., Sickel, H. & Hufthammer, A.K. 2007. *Beitende husdyr i Norge*. Tun Forlag, Oslo.
- Åkerblom, D. 1971. *Fäbodarnas blomsterspråk*. Hälsingerunor. Hälsinglands hembygds-krets.
- Åsen, P. A. 2015. *Norske klosterplanter. Levende kulturminner fra middelalderen*. Portal Forlag, Kristiansand.

Kalvikseteren Nedre, Lierne. Brynolf Kaldal, 2003.

BK 03

Lokalkunnskap og folketradisjoner

I gammel tid var man avhengig av utmarksbeitene og produksjonen på setra. Ost, smør og gode slaktedyr var nødvendig å ha for å kunne betale skatt og andre utgifter og for å ha mat nok til vinteren. Lokal kunnskap om daglige gjøremål som sikret denne produksjonen var derfor svært viktig og gikk i arv fra generasjon til generasjon. All denne kunnskapen og tradisjonene som er knytta til seterbruket i form av musikk, fortellinger, sagn og folketro, er en dyrebar kulturarv.

Jenny Nyström-Stoopendaal (1854–1946) er kjent for sine julekort og nissetegninger, men hun lagde også illustrasjoner med motiver fra seterlandskapet. I *Svenska barnboken* (1886–1887) av Johan Nordlander (1853–1934) finnes denne tegningen av en liten gjetergutt som må passe sauene sine for bjørnen i beiteskogen.

UTMARKSRESSURSENE HAR ALLTID SPILT EN viktig rolle for det norske og svenske jordbruket, selv om moderniseringen av jordbruket har ført til en gradvis mindre bruk av de fôrressursene som utmarka byr på. Eldre tiders høsting av vinterfôr i utmarka var omfattende, men også svært arbeids- og tidskrevende.

Dei slo og sank hø i skogen, på heia, i fjellet og på stølane (sv. fäbodarna), alle stader der det var råd å koma til, og der det voks så mykje gras at det syntte etter ljåen (sv. lien).

(Solheim 1952, s. 1)

Det var likevel stor forskjell på de fôrmengdene som var tilgjengelig for husdyra sommer- og vinterstid. Dyra ble ofte sultefôret om vinteren slik at man skulle ha flest mulig dyr å slippe ut på de rike sommerbeitene i skogen og fjellet. Kalver, lam og killinger ble født om våren slik at man kunne få mest mulig melk og fô opp mange slaktedyr i løpet av sommeren. På den måten spilte sommeren i gamle dager en viktigere rolle i husdyrbruket enn det vinteren gjorde. Først etter at man fikk vanlig tilgang til kunstgjødsel, mer effektive dyringsmåter og kraftfôr kunne dyra fôres godt også om vinteren. I Valdres ble det sagt:

Stølsferdene og stølsoppaldet har frå gamal tid vore av dei viktigaste bolkane i bondelivet. I dei få stølsvikone fekk bonden den beste og meste budrått av krøteri sine. Frå stølen fikk han òg noko av det likaste fôret han skulle livberge buskapen med. Men det var ikkje utan vågnad at bonden fekk desse verde. Det var ein vill og ublid natur han laut stride med på stølen. Veret kunne ofte vera lunefullt. Og udyr lurde i skogar og fjell. I haug og hamar meinte dei gamle at usynlege makter budde, og dei kunne vera leie nok. Vonde folk var det og mange av.

(Solheim 1952, s. 2)

Det var viktig å ha god kunnskap om hvordan man best utnytta de lokale utmarksressursene og lagde gode produkter. Denne erfaringsbaserte kunnskapen er en verdifull immateriell kulturarv å ta med seg inn i framtida. Gjennom tidene utvikla det seg i tillegg mange

UNESCOs Konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven

Norge signerte i 2006 UNESCOs Konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven fra 2003. Konvensjonen ble utarbeidet for å sikre respekt for og øke bevisstheten om den immaterielle kulturarvens betydning. Den er ment å fungere som et tillegg til UNESCOs konvensjon om vern av verdens kultur- og naturarv (den såkalte Verdensarvkonvensjonen, 1972). Konvensjonen definerer immateriell kulturarv som:

- (a) Muntlige tradisjoner og uttrykk (herunder språk som et uttrykksmiddel for immateriell kultur);
- (b) Utøvende kunst;
- (c) Sosiale skikker, ritualer og høytidsfester;
- (d) Kunnskap og praksis som gjelder naturen og universet;
- (e) Tradisjonelt håndverk.

Respekt for og anerkjennelse av utøveren og tradisjonsbæreren er et sentralt prinsipp i konvensjonen.

Kilde: Regjeringen.no

Kjernemelka/kinnemelka/saupet er den væsken som blir igjen når smøret har skilt seg ut fra fløten under kjerningen. Her (t.v.) vaskes dette ut fra smøret ved Gjermundshaugsetra i Alvdal. Det meste av håndteringen av råvarene og dyra bygger på erfaringsbasert kunnskap, også kalt seterbrukets immaterielle kulturarv.

Överst: Blåsing i kuhorn under et kurs i lokking, Ljusdal i Hälsingland.

Nederst: Friluftsteater ved Storbekkeøya museums-seter i Synnerdalen, Trøndelag.

Ungdommer har holdt Inner Gammelsetra i Grøvdalen, Møre og Romsdal i drift i 40 år. Her lærer de å lage tradisjonelle seterprodukter som brunost.

Den svenske kunstneren Kilian Zoll (1818–1860) sitt bilde *Fäbodflicka med getter* (1850) viser en gjeterjente utrustet med kjepp, horn og drikkeflaske.

tradisjoner og forestillinger knytta til seterlivet og hvordan man best mulig kunne beskytte folk og fé. Dette representerer også en immateriell kulturarv. Immateriell kulturarv kan defineres som levende tradisjoner og tradisjonell kunnskap som overføres fra generasjon til generasjon. I henhold til Miljødirektoratet og Riksantikvaren (2015) inkluderer immateriell kulturarv følgende:

- Tradisjonskunnskap – kunnskap og ferdigheter knytta til naturforhold og lokale ressurser, driftsmåter og håndverksteknikker
- Hendelser, tro, sagn, fortellinger og tradisjon knytta til landskapet
- Stedsnavn som kan fortelle mye om den historiske bruken av et område – for eksempel om jakt og fangst, fiske og sjøfart, jernutvinning, førsanking, seterdrift og skogsdrift

Tradisjonell kunnskap

Lokalkunnskapen, som erfarne bønder, budeier og gjeterne hadde, omfattet både kunnskap om naturen og kunnskap om dyreholdet, melkehåndteringen og mange andre arbeidsområder. Innen vitenskapen snakker man ofte om tradisjonell økologisk kunnskap, det vil si erfaringsbasert kunnskap som folk har tilegnet seg via lang tids bærekraftig bruk av de lokale naturressursene. Den tradisjonelle økologiske kunnskapen inkluderer altså folks kunnskap om hvordan man forholder seg til og kan utnytte landskapet og de plantene og dyra (organismene) som finnes der. Man visste for eksempel hvor beiteforholdene var best, hvor det var tilgang til vatn for dyra, hvor man fant det beste vinterfôret og når dette burde høstes. Man hadde også kunnskap om hvordan man skulle beskytte dyra mot insekter og hvordan man kunne produsere holdbare melkeprodukter. Gjennom egen og andres praktiske erfaringer, fortellinger og råd ble det bygd opp en fagkunnskap som bidro til å skape bedre forutsetninger for produksjonen og livet på setra. I det eldre bondesamfunnet ble barn tidlig inkludert i arbeidet og det hendte at man allerede ved seks års alder fikk i oppdrag å gjete

dyra. Ansvaret og antall arbeidsoppgaver økte med alderen. På den måten skaffet man seg etterhvert betydelig kunnskap om alt mulig som var nyttig å kunne om jordbruket. Denne kunnskapen handler først og fremst om:

- dyra og fôringen, det daglige tilsynet og sykdomsbehandling
- gjeting, beiteressursene og beitekvaliteten
- håndtering av råvarene og foredlingen av dem
- organiseringen av utmarks- og seterbruket
- anna kunnskap knytta til ressursene i skogen og fjellet

På setrer der det har vært sammenhengende seterdrift over lang tid har ikke bare folk, men også beitedyra tilegnet seg nyttig kunnskap. De tilpasser seg omgivelsene og utvikler sin egen kultur. De vet hvor stiene går, hvor de beste hvileplassene finnes, hvor det er best å vade over elva, hvor det er best å søke ly hvis det blir uvær, hvor det er best å beite tidlig på sommeren og seinere i sesongen, hvilke planteslag som er gode og hvilke som er giftige. Dyra lærer av hverandre og overfører også erfaringsbasert kunnskap fra generasjon til generasjon. Ei ku kan bli 15–20 år og før i tida økte verdien hennes med alderen. Hennes erfaring og kunnskap om hvordan man klarte seg i skogen og fjellet kunne være avgjørende og eldre kyr var derfor en viktig økonomisk faktor i landbruket. Både ku-, saue- og geiteflokker ledes av en hunn med lang erfaring. Budeia kan vanligvis lett finne

Før i tida økte verdien på ei ku med alderen, fordi hun hadde tilegnet seg mye erfaringsbasert kunnskap fra beiteområdene.

Erfaringsbasert kunnskap om melking og dyrestell, samt håndteringen og foredlingen av råvarene har blitt overført fra generasjon til generasjon. Her foregår det melking på Dalasetra på Rød i Nesset i Møre og Romsdal i 1970. Foto: Gustav Angvik, utlånt fra Romsdalsmuseet.

Bjellekua Nejlika var ei fjällko med sterke lederegenskaper. Ho ble 22 år gammel og kalvet til ho ble 18-19 år. Nejlika beholdt lederskapet over kuflokken ved Nyvallen, Hede i Härjedalen i alle disse åra.

ut hvem som er den naturlige lederkua og henge bjelle på henne. Hvis budeia velger feil bjelleku, dvs. ei som ikke har de andres tillit, blir det lett uro i flokken. Budeia er derfor nødt til å følge kyrnes valg av leder. Ei gammel bjelleku utstråler både autoritet og beslutsomhet når det gjelder å holde flokken samlet og det er ofte bjellekua som bestemmer hvor det skal beites. Hun tar sitt ansvar alvorlig og varsler hvis det er fare på ferde, noe denne fortellingen viser:

De to små søstrene mine skulle hente kyrne om kvelden, men kom gråtende hjem, fortalte at ei ku manglet, og de andre ville ikke hjem. Bjellekua sto et stykke oppi bakken, rautet og så på meg. Jeg gikk opp til henne, og da snudde ho rundt og sprang føre meg oppover. Ho så seg tilbake om jeg kom etter, og fortsatte oppover til vi kom til en plass der den kua som manglet, lå på ryggen mot en stein, og ikke kunne komme opp. Jeg måtte hente far til å hjelpe og få snudd kua. Hele tiden mens vi holdt på med dette, sto bjellekua og passet på.

(Børresen 2006, s. 97)

Når budeiene og buskapen fra flere gårder samlet seg på setervollen i starten av sesongen kunne det bli mye styr og ståk, slik som her ved Nyvallen i Hälsingland (ukjent årstall). Foto: Hälsinglands museum.

Budeia er uansett flokkens øverste leder og er vanligvis den som blir varslet hvis kyrne trenger hjelp. Bjellekua lar seg ikke kommandere av hvem som helst, men hun hører stort sett på budeia. Ei budeie fortalte følgende om si bjelleku Skjønnborg:

Hun hadde evnen til å forstå om jeg var trøtt og lei, når vi var i lag. Dersom jeg uttrykte meg uhøflig etter Skjønnborgs mening, så fikk hun rynker i ansiktet og så veldig forurettet ut.

(Børresen 2006, s. 99)

Dagens kyr er oftest forutsigbare og uinteresserte når de står inne, men norske og svenske studier viser at hvis de blir sluppet på beite i skogen eller på fjellet etablerer de fort hensiktsmessige rutiner, holder sammen i flokk og hjelper hverandre (selv om det også foregår mobbing). Til tross for avl gjennom lang tid har kyrne (og storfe generelt) beholdt mange av sine «urinstinkter». Undersøkelser viser at de er istand til å finne gamle stier og næringsrike beitevoller i seterlandskapet, selv om de aldri har vært der tidligere.

Tradisjoner

Det var viktig å velge riktig tidspunkt for når setersesongen kunne starte. Det måtte være godt nok beite i utmarka før man kunne gjøre det. Hvis setra og utmarksbeitene lå langt fra hjemgården kunne det være vanskelig å avgjøre hvor langt tilveksten i beitene hadde kommet. Folk utvikla derfor erfaringsbasert kunnskap om ulike tegn som kunne fortelle dem når tida var inne for å slippe dyra på beite. Ofte var det utviklingsstadiet til spesielle plantearter som ble brukt som tegn eller varsel. I Heim i Sør-Trøndelag hette det at «når soleia begynte å blomstre, var det tid å flytta til setra, for da var det beite for buskapen». Bekkeblom (*Caltha palustris*) var ei plante som også ble anvendt som ei såkalt kalenderplante mange steder i Midt-Norge. Det ble sagt at ved full blomstring kunne kyrne slippes på beite (Volda, Ørsta), eller da kunne man slippe sauene (Verdal). I Åfjord ble det sagt at når den blomstra skulle man begynne å gjete

Buføringstid

Å ta med buskapen til seters blir kalt å buføre (sv. buföra, buffra). Ordet bu- blir gjerne forklart med betydningen eiendom eller buskap (som var den viktigste eiendommen i eldre tid). I Trøndelag (Kvam, Stod, Snåsa) ble navnet *bufaur* bruka både om flyttinga til og fra setra. Men man brukte også andre benevnelser på flyttinga til seters. I sørlige deler av Trøndelag kalt de den dagen for *sæterfløtjingsdagen* eller *fløtjardagen*. På Indre Nordmøre og Fosen ble denne også kalt *sæterfløttardagen*, mens man på Ytre Sunnmøre sa *bufarsdag*. Heimflyttinga ble for eksempel kalt *flytja u setrom* (nord i Trøndelag), *heimflytning* (sør i Trøndelag), *sæterfløttardagen* (Fosen), *ta kydna heim tå sætre* (Namdal), *bufersdagen* (Oppdal), *heimfardagen*, *heimfördagen* (nord i Trøndelag) og *taka heim* (Ørsta).

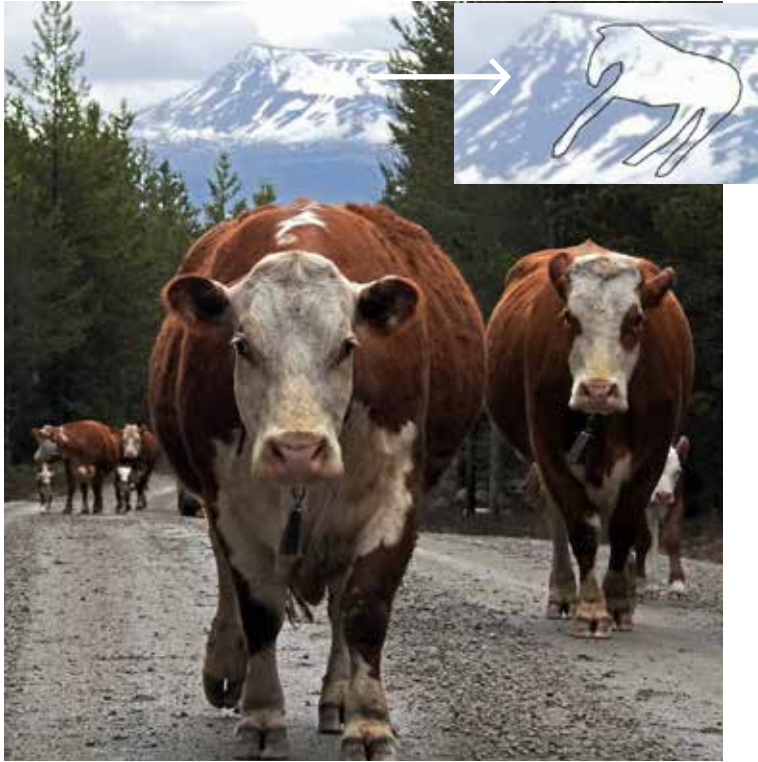
Bekkeblom (*Caltha palustris*, sv. kabbeleka).

kyrne slik at de ble holdt borte fra innmarka. I Budalen oppgir en av de lokale informantene at «Ifølge bestemor skulle buskapan slippes på beite når myrkolven hadde spirt og blomstra» (Ifølge Tore Ouren (1952), er dette myrull, *Eriophorum* spp., sv. ullslåttet). I Stjørdal og flere andre steder i Trøndelag mente man at «når hundsløkja («tyrihjelms», *Aconitum lycoctonum*, sv. nordisk stormhatt) er en kvart lang, skal det være mat til kyrne i skogen.»

Andre tegn i naturen ble også brukt som buføringsmerker. Noen var knytta til bestemte steder og hadde kun lokal gyldighet, men det finnes også tegn fra ulike steder som ligner på hverandre. Det var for eksempel ikke uvanlig å bruke tegn som man kunne se på langt hold, slik som snøforholdene i fjellet på forsommeren. I Stjørdalen brukte man størrelsen på ei snøfonn i Hembresmarka som merke: «Når fonna i Fonnhøle er av storleik som ei ku, er det tid til å reise til sætra». I Härjedalen ble blant anna snøforholdene på Sånfjellet brukt som et lignende tegn. På forsommeren kan man se at restene av snøen som ligger igjen på Sånfjellet har form som en stor hest. Det mente man signaliserte at det begynte å bli grønt i fjellet og at det var på tide å

I enkelte områder av landet kunne buføringsveien være lang. Bildet er fra Mørkriddsdalen i Luster, Sogn og Fjordane.

På nordsida av Sånfjellet i Hede, Härjedalen avtegnes det en hest under snøsmeltinga. Når hesten smelter fram, anså man at beitene var gode nok til at man kunne flytte til seters (sv. buföra).

flytta dyra til seters. Fra Nordmøre hette det at «det var helst lauvet og snøen og grønlleiken i høglendet dei retta seg etter».

Mange steder var det vanlig at dyra først ble sluppet på vårstølen/heimsetra nærmest gården. Dette kunne skje allerede i slutten av mai og først ei til noen uker seinere ble dyra tatt med videre opp til fjellstølen. Buføringstida varierte selvfølgelig med lokale forhold, men generelt var buføringa til sommerstølen/fjellstølen oftast knytta til tida like før eller etter Sankthans (24. juni, midtsommerdagen). På Indre Sunnmøre snakka de derfor om flytting uka før eller uka etter jonsok, mens det i Straumsnes på Nordmøre var «fast skikk å flytta til støls tre veker føre jonsok, om det ikkje var sers dårleg buår».

Det var mange hensyn å ta når man skulle flytte til seters. Mange trodde at enkelte ukedager var gode buføringsdager og andre

dårlige. Onsdag ble sett som en dårlig dag for buføring bl.a. i Gudbrandsdalen, Gauldalen og Valdres, mens man i Østerdalen mente torsdagen var en uheldig dag. Fra Medelpad i Sverige får vi vite at: «Korna bör lösas tisdagar och fredagar. Boföra kan man alla dagar utom onsdag och söndag.»

Tegn i naturen

Naturen ga en rekke tegn og merker om beiteforholdene i utmarka, slik disse eksemplene fra Midt-Norge viser:

Sunnmøre:

I Dalsfjord hadde dei det merket at når det grønskast på Daurmålslegda (Dugurdmålslegda), er det like grønt på Storlisætra.

På Almklov i Vanylven sa dei at når det grønskast på Grønska, kan kyrne livje seg på sætra.

På Myklebust i Ørsta hadde dei det merket at når det grønskast på Nakkå, var det tid å reisa til sætra.

På gården Folkestad i Ørsta hadde dei merke at når Iverfonna var tøya, kunne dei jage på sætra.

Når Skjortebreden og Korsbreden hadde fått rette skapet sitt, kunne ein reise på Grytalisætra (Vaksvik i Ørskog).

Nordmøre:

Når de'e grønt e Ståppelsletto, e de' krøttermat borti Gruvdala" (Sunndalen).

Når sist snøflekken e bort' oppi Sandfjella, e de' farrann å Follidala" (Surnadal).

Trøndelag:

Snøflekken borti Stretesfjellet skulle komme nesten bort, da var det gode beiter.

Farmor sa: Bruåsjalet og Håmmårsbakkan er i følge. Seterflyttinga gikk etter det (Hegra, Stjørdal).

(Solheim 1952 s. 28, intervjumateriale)

Korstegn og stål

Korstegnet og stål ble mye brukt fordi det skulle verne buskapen mot alle slags vonde makter og trolldom:

I Verdal var det skikk og bruk at når dei let ut buskapen um våren, krossa dei over kvart einskilt dyr i buskapen. Jesu kross skulde stå over dei, so ikkje noko vondt kunde koma åt dei.

Mange stader i Nord-Trøndelag strauk dei såleis krossar av tjøre over båsane før dei slepte ut krøtera. Andre stader måla dei ein tjøre kross over fjøsdøra, slik at kyrne gjekk under den når dei vart utløyste.

I Namdalen la dei ei øks over fjøsdøra og ein jarnstaur under når dei løyste ut. Stundom la dei berre ei øks innafor dørstokken.

I Stjørdalen la dei ei øks under dørstokken og brende tjøre.

Sume stader i Snåsa var det vanleg at når dem sleppt ut krytra om våren, la dem ei øks punn dørstokken. Det va vel for at det itj skull koma nokka te krøtra at dem fekk ska på nokka vis.

I gamle Multrå sokn i Ångermanland finner vi parallellen til denne tradisjonen: stål i ladugårdens tröskel eller härbärgsnyckeln och en bit fnöske brevid densamma. Og det samme fra Härjedalen: att sticka en knif i ladugårdströskeln och låta honom sitta där, under det korna stiga öfver tröskeln.

(Solheim 1952, s. 39)

Lyckobringande spindelnät

I Fors i Jämtland bröt man upp mycket tidligt på morgonen såsom kl. 2 eller 3. Till någon del skedde detta i den lofliga afsikten att i god tid komma fram till bodorna ock där ställa alt i ordning; men egentliga skälet skall ha varit det, att man ville fara vägen fram före sine grannar, så att ens kor finge uppfånga de i vägen hängande spindelnäten, hvilket ansågs vara lyckobringande.

(Solheim 1952, s. 50)

Mange tradisjoner var knytta til flyttinga eller buføringa til setra og buføringsdagen hadde vanligvis et høytidspreg. Et eksempel på dette er at man noen steder kokte og spiste rømmegrøt tidlig om morgenen på buføringsdagen. Man gjennomførte ofte også ritualer som hadde til formål å øke trivselen hos dyra og verne dem mot alle slags vonde krefter de kunne bli utsatt for på setra. Over hele landet har det vært vanlig å sette et kors på dyra (gjerne med tjære) eller over fjøsdøra eller båsene. Stål ble også brukt i forskjellige ritualer på buføringsdagen for at alt skulle gå bra. Dyra skulle komme i nærheten av stål for eksempel ved at man

Myrmaur på steinhella

Den norske etnologen Svale Solheim skriver om hvordan folk brukte maur og edderkopper til å spå om framtida. Fra Nordmøre fortelles det at:

Ho Ska-Kari sa at når det krak myrmaur [myror] på steinhella utfor skjelet, var det eit godt merke for seterfolkje. Når det var konglejev [spindelvæv] i fjøsdøra eller i opningen mellom 'tyå e fjøsa', var det merke på god lukke med krøtera.

(Solheim 1952, s. 91)

la stå under fjøsdørstokken eller satte ei øks i fjøsveggen ovenfor døra. Mange av de andre ritualene som skulle øke lykkja og hellet under setersesongen, er knytta til bjella. Fra Ålen heter det for eksempel at «første gang kjyene ble løst ut om våren, skulle man ha salt i bjølla til bjøllekua for at kjyene skulle bli bra til å gå heim om sommaren». I andre deler av landet mente folk det var viktig å stappe noe i bjella (for eksempel en høydott) slik at den ikke ringte, noe som var vanlig både på Sunnmøre og i Stjørna i Trøndelag. Solheim (1952), som samlet mye kunnskap om setertradisjonene, forklarer dette med at buføringa skulle foregå så stilt som mulig. Skikken er enkelte steder forklart med at den skulle beskytte mot vonde makter, andre steder med at den som kom seg stilt avgårde og først til setra skulle få en ekstra god setersommer.

På veien opp til setra skulle det gjerne gjennomføres flere ritualer. En vanlig skikk var at budeia måtte stoppe opp noen steder for å «helse på» eller «ofre til», dvs. kaste en stein eller pinne på, røyser som lå langs seterveien. Slike *verp* eller *kast* kan man fortsatt finne mange steder i landet. De er resultatet av en urgammel tradisjon. Til noen slike røyser er det knytta spesielle fortellinger eller sagn, for eksempel om overnaturlige vesener som holdt til der eller om hendelser som ulykker og drap. Ofte finnes det ikke noen forklaring på hvorfor man skulle «helse på» kastrøysene, bare at det var en skikk som man måtte følge. Nærmere studier av disse røysene viser at de sannsynligvis ligger der av praktiske grunner. Noen ligger for eksempel der det finnes godt drikkevatt og der det passer bra å ta en hvil, andre steder har de fungert som veimerker som folk kunne orientere seg etter i terrenget. Noen *verp* ligger også ved gamle grensemerker mellom eiendommer i fjellet, mellom allmenninger eller mellom allmenninger og private eiendommer. De samme eller lignende skikker (såkalte parallelritualer) er flere steder knytta til store steiner, flyttblokker, gamle trær eller til varder langs fjellveiene.

Av og til trodde folk at det var hulder eller troll som hadde kasta sammen *verpet* fra starten av. Derfor måtte folk stadig kaste på nytt tilfang:

Om Galn-Kari-røysa i Oppdal er det fortalt at ei trollkjerring, Galn-Kari, ein gong i sinne kasta ihop dei fyrste steinane. Ho kravde at alle som gjekk framom, også skulle kasta steinar på røysa. Dersom dei ikkje gjorde det, kom ho til å hemna seg på dei.

(Solheim 1952, s. 54)

Også når de kom fram til setra med dyra var det flere tradisjoner som måtte følges. Korstegn og stål ble noen steder brukt på samme måte som hjemme før buføringa. Det var også vanlig skikk å slå ut litt av den første melka for å blidgjøre «de underjordiske» (se nedenfor) og kanskje få hjelp av dem slik at budrätten ble stor. Fra Budalen fortelles det fra en seter at:

For å trygge seg mot trollskapen ble det første gang der ble mjelket etter ankomsten til setra, slått ned litt mjelk frå bjøllkua ved en sten ved grindledet som førte inn til vollen. De mente hermed å stille de underjordiske tilfreds, så de ikke kom inn på vollen og gjorde noe vondt.

(Solheim 1952, s. 78)

Det fortelles videre at dette dessverre ikke hjalp, så etter hvert måtte de likevel flytte fra setra.

Noen steder gikk man med ild rundt setra den første kvelden for å verne den mot vonde makter. Svale Solheim skriver i boka om norske setertradisjoner (1952), at denne seremonien opprinnelig trolig var et uttrykk for eiendomsrett. Seremonien kan sammenlignes med det landnåmmennene på Island gjorde da de tente bål rundt det arealet de hevdet eiendomsrett til. Fra Leksvik i Trøndelag forteller Solheim om en gammel mann som hver vår tok en tur til setra noen dager før buføringsdagen. Det første han gjorde når han kom fram, var å fyre opp i grua. Når det hadde lagd seg glør, tok han ei steinhelle og la en haug med glør på. Så gikk han først med steinhella inn i fjøset, og deretter bar han den rundt fjøset (sv. fähuset) tre ganger. Til slutt tømte han glørne ut. Når folk spurte

Offerkista

Seremoniene ved kastrøysene hadde nok til hensikt å sikre at alt skulle gå godt på ferda opp til setra. Fra Multrå i Ångermanland i Sverige fortelles det:

För att skydda boskapen för björn ock alt annat ondt säges äfven offer hafva skett. På Styrnässkogen nära Stekpannbäcken finnes ett stenröse, som kallas Offerkista ock skall hafva uppstått därigenom, att små stenar kastats dit till boskapens skydd.

(Solheim 1952, s. 75)

Gjetergutt med lur og skrepper
i Gausdal vestfjell ca. år 1900.
Bildet er utlånt av Gausdal
Historielag. Foto: Ukjent.

Gjeterne

Gjeterne kunne være gutt eller jente og det finnes mange dialektnavn for dem, slik eksemplene nedenfor viser:

Gjætargut (Indre Nordmøre, Fosen)

Gjeltgut (Tydal)

Gjeltsvenn, *gjeltsvein* (Budal, Ålen)

Stakkalunger (Indre Nordmøre)

Gjæterveikj (Fosen)

Gjeltdråka (Tydal)

Dråkungar (Indre Nordmøre)

(Reinton, intervjumateriale)

hvorfor han gjorde dette, forklarte han at han måtte jage bort de vonde småkallene som holdt til der, før han flytta buskapen sin dit. Også på svensk side mente man at småfolket bodde på setra om vinteren, men flytta ut i utmarka når folkene kom tilbake.

Seterhusene måtte selvfølgelig gjøres reine før man kunne flytte inn i dem igjen på forsommeren. Noen steder brente man da små einerkvister både i selet og i fjøset slik at det skulle bli rein og god lukt. Andre steder tente man bål på setra både på buføringsdagen og kvelden før man skulle flytte hjem om høsten. Det var ikke uvanlig att man gjorde dette av og til ellers også. Grunnen var sikkert at det skapte hygge, men disse tradisjonene kan opprinnelig også være knytta til behovet man hadde for å beskytte beitedyra mot rovdyr. I gammel tid før man bygde fjøs, overnattet dyra i *kvier* eller *grinder* på setervollen, noe som gjorde dem mer utsatte for rovdyrangrep.

Gjeting

I gammel tid ble husdyra alltid gjett for å beskytte dem mot rovdyr som ulv og bjørn. Det var ikke alltid en lett oppgave for et barn, som oftest bare hadde neverlur og bukkehorn med seg som arbeidsredskap for dette. Gjetingen (sv. vallningen) ble også gjort for å styre beitedyra dit det var gode beiter og for å forhindre at de gikk inn på naboenes beitearealer. Å se til at dyra hadde bra tilgang på beite var en del av ansvaret for dem som gjette. I tilfeller hvor det ble mangel på beitefôr kunne det hende at dyra begynte å beite på giftige planter som tyrihjem (sv. nordisk stormhatt), slik at de ble syke og kanskje strøk med. Det var dessuten viktig å holde dyra unna utslåtter og myrslåtter, der det verdifulle vinterfôret skulle høstes. Dette var områder som først ble beita etter slåtten. Gjeteren måtte også passe på at dyra ikke ødela høy- og lauvstakker som var satt opp i utmarka for å bli henta hjem til gården seinere.

For å utnytte beiteområdene best mulig, og samtidig gi vegetasjonen mulighet for å innhente seg og vokse til igjen, ble det ofte brukt bestemte dagsruter. Denne tradisjonen var vanlig flere steder i landet, også på Vestlandet og i Trøndelag. I Sverige kalte man

Kyrne slippes ut på beite ved Tandbergs fäbodrar i Orsa i Dalarna (ukjent årstall). Foto: Per Winberg, Nordiska museet.

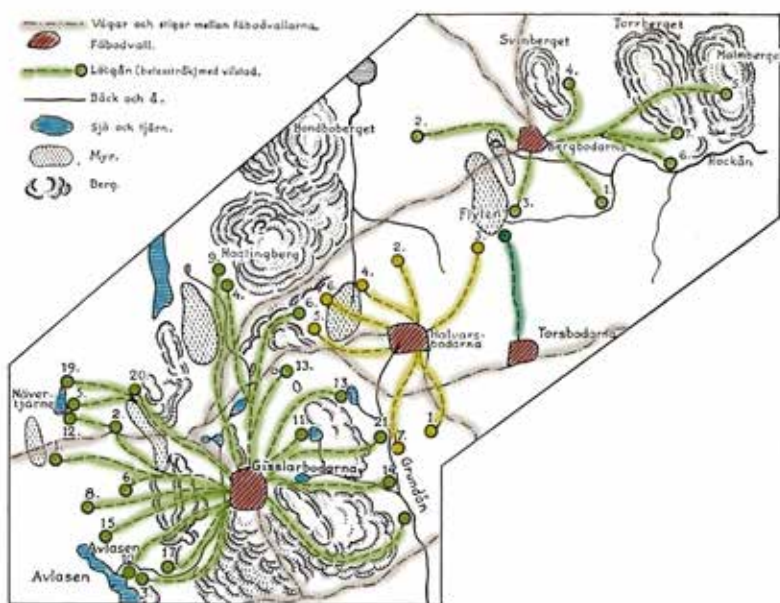
slike dagsturer for *lötter*, *gässlor* eller *gäslur*. Reinton gir ett eksempel fra Nordmøre, der en av gårdene hadde ni ulike dagsbeiter:

*På Nysætra til garden Vatn på Ytre Nordmøre var det 9 dagsbeite: 1. Småfjella, 2. Stakksletta, 3. Kornlia, 4. Komlivatsbronene, 5. Skjenstøene, 6. Komlivatsbotnane, 7. Aures-
taupbotnane, 8. Skarven, 9. Bekkjene. Gjætinga gjekk i fast rute så dei kunne nytte beita vel ute.*

(Reinton 1955, s. 349)

Nyere studier av melkekyr som går fritt på fjellbeiter, viser at de oppfører seg omtrent på samme måte som det Reinton beskriver at gjetingen foregikk (se kart på side 97). I intervjustudier med seterbrukere i Sverige går det fram at kyrne kan gå mer enn ei mil fra setra på formiddagen, før de vender tilbake til kveldsmelkinga. Etter melkinga kan de igjen gi seg ut på en like lang runde før de roer seg til natta. Basert på beregninger som er gjort for et tyvetalls svenske setrer kan beiteområdene omkring setrene strekke

Skjematisk tegning over fire setrer i Boda Sogn i Dalarna og de forskjellige dagsrutene (sv. *lötör, gässlor, gäslur*) som ble anvendt for beitinga i utmarka. Dagsrutene ble avsluttet ved såkalte *sovhol* eller hvilesteder der dyra lå og tygde drøv og gjeteren tok seg en hvil. Gisslarsetrene var så store at man delte dyra opp i tre flokker som ble gjett av hver sin gjeter. Derfor anvendte man hele tjueen forskjellige dagsruter, slik at hver flokk fikk sin egen rute for hver ukedag (Åke Campbell 1940, s. 41).

«När den betande hjorden följande skällkon når fram till den välkända sovholen, gör vallkullan upp eld, som dämpas med mossor för att framkalla myggdamm, d.v.s. rikligt med rök för att fördriva myggen. Korna och småkreaturen lägga sig här idisslande och nöjda att slippa besväret med myggorna och bromsarna. Vallkullan tar fram matsäcken, äter och sover, kanske med huvudet mot skällkons svans, emedan skällkon känner på sig, när det är tid att bryta upp. Många sovholer äro så belägna, att kullorna från skilda lötgångar där kunna valla varandra till mötes.»

(Campbell 1940, s. 41–43)

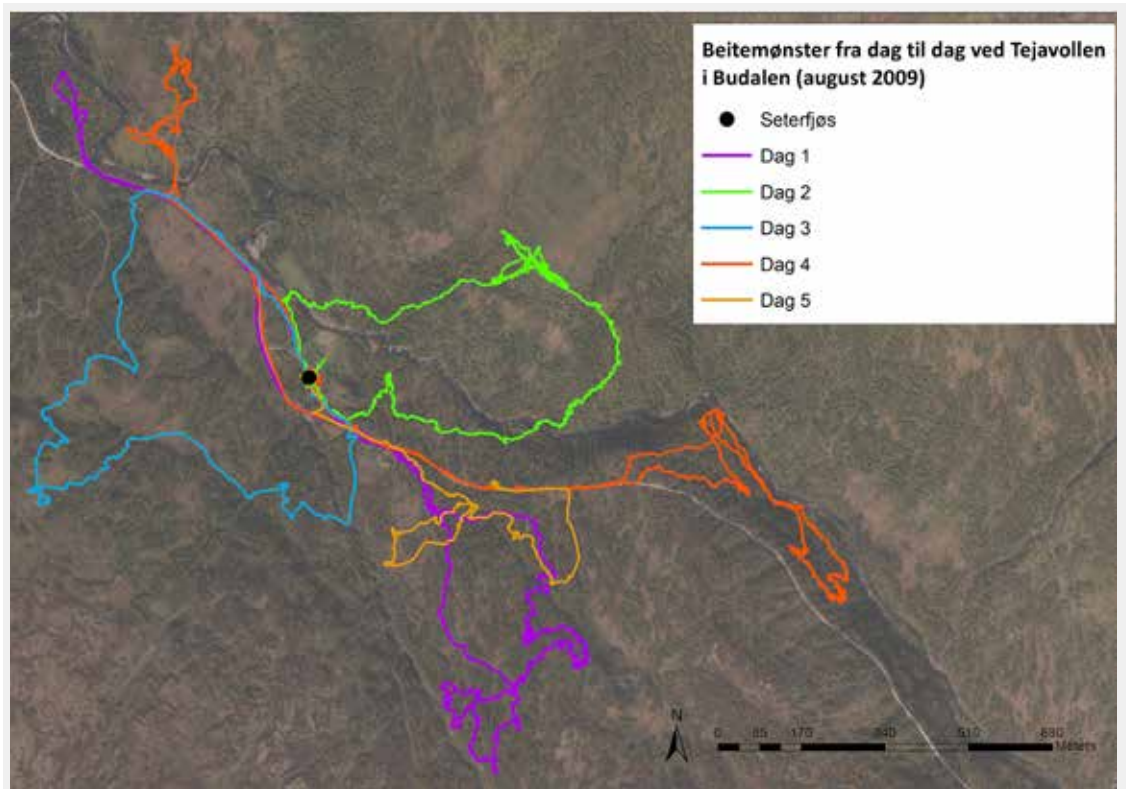
seg over arealer som er større enn 500 dekar (1000 dekar = 1 km²). Beitetrykket blir i slike tilfeller svært ekstensivt.

I tillegg til å passe på dyra og lede dem til gode dagsbeiter, skulle gjeterne også strikke, kanskje passe mindre barn eller gjøre andre arbeidsoppgaver. I dette sitatet fra Reinton får vi innsikt i hva gjeterne lagde av de materialene de fann i naturen:

I Selbu skulle gjætarane laga bartuer og langband og nes-tingar av bjørkevidjer. Ein gjætargut kunne gjera 12 nes-tingar om dagen, han klara det når han hadde nok vidjer for handa (Oppdal). Også i Leksvik, Mosvik og Verran var det gamal sedvane at gjætaren skulle laga alle dei sopelimar, tvarer, vispar og bartugguar som trongs på garden.

(Reinton 1955, s. 397)

Siden kyrne er drøvtyggere må de først beite og så ligge i ro for å tygge drøv. Forskjellige stikkende og blodsugende insekter som brems, klegg, knott, sviknott og mygg kunne da bli en stor plage for

Undersøkelser har vist at melkekyr som går fritt på fjellbeiter gjerne velger ulike ruter i landskapet fra dag til dag, tilsvarende den måten krøttera tradisjonelt ble gjett på. På den måten får beitevegetasjonen vokse til mellom hver gang kyrne kommer for å beite. Kartet viser resultatene fra en GPS-studie ved Teiavollen i Budalen i august 2009. Kyrne gikk opp til 7,6 kilometer hver dag for å beite og anvendte et totalareal på vel 900 dekar. Dyra lærer av hverandre om hvor og hva som er godt å spise og beitemønsteret går i arv fra generasjon til generasjon av melkekyr.

krøttera, og dette gikk raskt ut over melkeproduksjonen. I slike tilfeller kunne det bli nødvendig å sette igang tiltak som gjorde situasjonen bedre. Siden insektene puster gjennom trakeér, det vil si en mengde hull i «huden», er de svært følsomme for røykpartikler. Å gjøre opp ild for å lage røyk, var derfor en av de praktiske løsningene man hadde mot dette problemet. Hvis det var gode beiter og godt vær kunne krøttera også selv prøve å unngå insektsplagen gjennom å trekke høyere opp i fjellet hvor insektsplagen var mindre.

Olof Arborelius sitt bilde *Vallflicka med boskap* (1890) viser røykild ved hvilestedene (sv. sovholerna). Ilden har nettopp blitt tent og buskapen har ennå ikke lagt seg ned for å hvile.

I Budalen vart det sagt at kleggen vart med folket og hestene heimatt fra St. Hansmartnan i Trondheim (Intervjumateriale).

En anna måte å unnvike insektplagen på var å endre dagsrytmen. I Budalen kalte de dette for å *gjete undorn*, noe som innebar at de gjette dyra tidlig på morgenen og tok dem inn i fjøset midt på dagen. De gjette igjen ei ny økt på ettermiddagen, som ble kalt langøkta fordi den varte til langt på kveld. På denne måten unngikk de den verste insektplagen de varmeste timene på dagen og lot dyra da få hvile inne. Denne tradisjonen ble holdt i hevd i Budalen til midten av 1960-tallet.

Fra Forradalen i Stjørdal finner vi begrepet skjennstall i tilknytning til insektplagen. En skjennstall kunne være tett granskog eller ei butell som krøttera trekte inn under hvis insektplagen ble for stor. Det hendte også at dette begrepet ble brukt når krøttera måtte finne le for varmen, og det hendte de kalte fjøset for dette når krøttera ble tatt inn midt på dagen. Det at dyra «skjønna» eller

«skjente» forklares med at de farer fort og uvørent (altså springer som ville og skjenar) inn i granskogen for å komme seg unna åtet.

Reinton beskriver det å ha ei «skintrøe» som litt av en herligdom. Dette var områder krøttera kunne springe til for å komme unna insektplagen og finne skygge. Ofte lå slike områder bratt og farlig til, men var det vatn i nærheten kunne krøttera bli stående der lenge. Som eksemplet om de ni dagsbeitene ved Nysætra på Ytre Nordmøre viser, heter det ene av beiteområdene der «Skjenstøene».

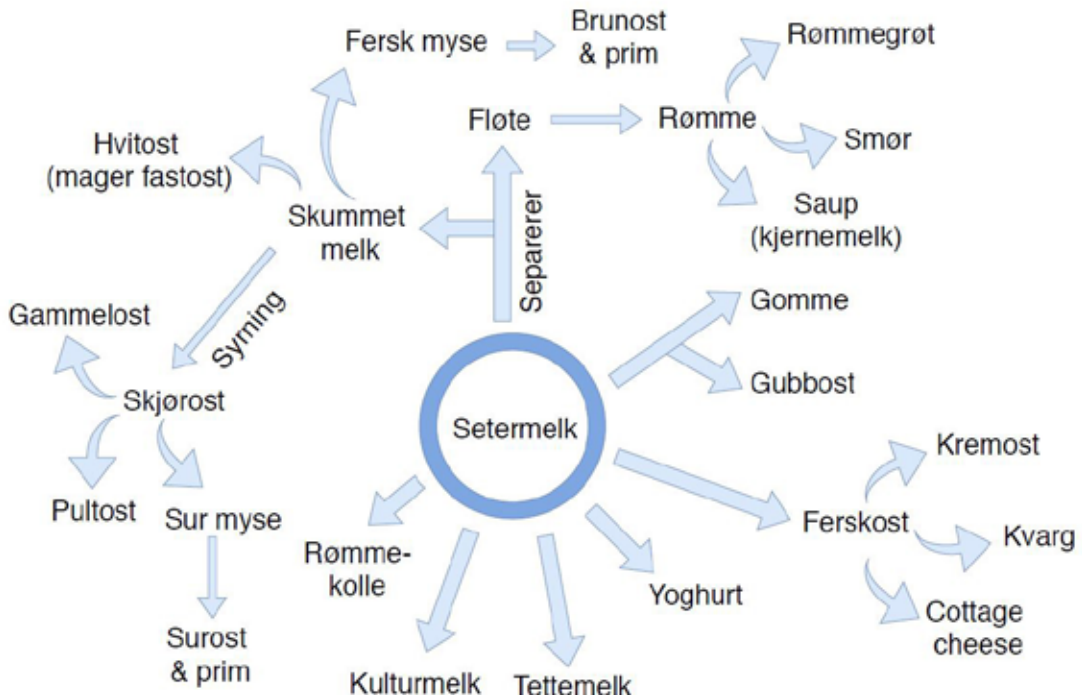
På seinsommeren og høsten kunne kyrne bli vanskelige og begynne å springe til skogs eller fjells etter soppen. De kunne dra langt av gårde så det var viktig å passe godt på dem i denne tida. Melkemengden gikk også ned da, trolig fordi de gikk så langt. Noen av informantene fra Trøndelag nevner at melka får en ubehagelig smak av soppen, mens andre ikke kan huske om den påvirker melkekvaliteten.

Fra Forradalen i Stjørdal fortelles det: Dyra sjånnå når det var mye klegg. De springer fort, med rumpa på ryggen og vifter. (Intervjumateriale).

Budrätten – tradisjonelle melkeprodukter

Matproduksjonen på setra utgjorde en svært viktig del av livsgrunnlaget på gården og budeia satte sin ære i å lage mest mulig ost, smør og andre holdbare melkeprodukter med god kvalitet. Hun måtte stelle godt med dyra, slik at de melka mye, og det finnes flere tradisjoner og ritualer knytta til melkinga og melkehåndteringen som skulle sikre *melkelykka*. Fra Selbu fortelles det at man «brukte å klappe juret både på ku og geit etter melkinga. En venns-kapsbehandling for likesom å takke for bra mjelk og ønske om god trivsel i fremtia» (Solheim 1952, s. 132).

Melkehåndteringen og fremstillingen av ulike matprodukter representerer et mangfoldig og komplekst kunnskapssystem. I de aller fleste tilfellene var melka den viktigste råvaren som ble produsert på setra, og man var svært nøye med å ta vare på melka og de forskjellige produktene og biproduktene man fikk av den. I en rapport utarbeidet av Bjarne Oterholm (2005), gis det ei oversikt og en omtale av hele 404 tradisjonelle norske melkeprodukter. Figuren på side 100 viser ei skisse over hvilke ulike produkter man gjerne fremstilte av melka på setrene i Midt-Norge. Figuren

Skjematisk skisse over melkeprodukter som ble fremstilt av melka i Midt-Norge. Skissert opp under en av workshopene i Interregprosjektet «Biologisk kulturarv som bærekraftig verdiskaper».

er ikke uttømmende, men illustrerer likevel det store mangfoldet av produkter.

Enkelte melkeprodukter kunne man spise ferske, men man var også avhengig av å lage holdbare produkter som kunne lagres i lang tid. Melk er en svært følsom råvare og på setrene måtte den tas hånd om samme dag som den ble produsert. I romtemperatur kunne kvaliteten raskt bli forringet hvis skadelige bakterier fikk mulighet til å utvikle seg. På setrene kan man derfor finne ulike installasjoner som gjorde det mulig å oppbevare den ferske melka i alle fall for noen timer. Enkle installasjoner i bekker eller jordkjellere er eksempler på slike avkjølingsanlegg for melk.

Melka må avkjøles raskt for at den ikke skal surne. Ved setrene finnes det forskjellige innretninger for å avkjøle melka i kaldt vatn. Bildet er fra Moldskredalen i Stranda, Møre og Romsdal.

I Norge vet man at det har blitt ysta ost siden vikingetida, men trolig er tradisjonen mye eldre. Forskjellige typer surmelksoster (ost lagde av syrnet melk) er trolig den mest opprinnelige formen for ost her i landet. Norge står dessuten i ei særstilling når det gjelder myseprodukter som myseost, surprim m.m.

Gudheim skriver i boka om ystetradisjoner i Valdres (2013), at det å yste ved bruk av søtmelk og løpe antakelig er kontinentale tradisjoner som har kommet inn i seinere tid, selv om det omtales på 1700-tallet. Gudheim konkluderer med at søtmelksystingen nå nærmest har fortrenget de gamle tradisjonene med surmelksysting, men at begge tradisjonene i dag holder på å forsvinne.

En spesiell tradisjon var å lage tettemelk (sv. långmjölk) ved hjelp av planten tettegras (*Pinguicula vulgaris*, sv. tätört), en tradisjon som er kjent både fra Norge og Sverige. Tettemelka har den egenskapen at den kan oppbevares i mange uker hvis den står kaldt, uten at kvaliteten forringes. Hadde man gammel tettemelk, brukte man litt av denne for å få i gang den riktige syrningsprosessen i melka. Manglet man gammel tettemelk la man noen blader fra tettegras sammen med melk i en kopp, og så fikk den stå og syrne og tykne til en ny kultur. Også soldogg (*Drosera* sp., sv. silesår) ble

Melkeseparatoren er en svensk oppfinnelse fra 1879. Den ble raskt tatt i vanlig bruk og fikk stor betydning for melkehåndteringen ved setrene og meieriene. Den skiller fløten fra melka ved hjelp av sentrifugering, og gjorde foredlingsprosessen raske og enklere.

Tettegras (*Pinguicula vulgaris*, sv. tätört) ble brukt til å framstille den holdbare tetteemelka (sv. långmjölk) (bildet t.v.). Også soldogg (*Drosera* spp., sv. sileshår) ble brukt til dette formålet (t.h.).

i henhold til folketradisjonen brukt til å framstille tetteemelk. I de seinere åra har det blitt sådd tvil om det er mulig å framstille tetteemelk ved hjelp av soldogg eller tettegras på denne måten. Men Gudheim skriver videre at disse «lærde» påstandene ikke stemmer med det som folk i Valdres forteller om bruken av tettegras: «det er i alle fall høgst merkeleg om dei gamle budeiekjeldene, som kjende tradisjonen, her fortel noko dei korkje praktiserte eller fekk til». Budeienes beskrivelser om bruken av tettegras stemmer også helt overens med den informasjonen om «tettemjølk» som biskop Johan Ernst Gunnerus gir i sin «Oeconomisk Afhandling om alle de Maader, hvorpaa Melken nyttes i Norge» fra 1774.

Også når det gjelder melkehåndteringen finner vi en blanding av hva som var praktisk kunnskap og folketro. Spesielt rik er folketradisjonen knytta til det å kjerne smør og alt som kunne gå feil da. En av grunnene til dette kan være at smøret var en viktig handelsvare og at et dårlig resultat fikk store økonomiske konsekvenser.

Det var viktig å kjerne på en slik måte at man raskt fikk smør. De gangene det var problemer med å få fløten til å bli smør, hadde man gjerne mange forklaringer på hva som hadde gått feil. Av og til fikk kyrne skylda fordi de plagdes med noe, eller så kunne det skyldes været eller smørlykka. Noen budeier hadde virkelig lykke med kjerningen av smør, og kunne derfor dra til seg misunnelse fra andre, slik dette sitatet viser:

Fra Snåsa er det meldt at dem va reidd avunna, at den skull ta lukka frå dei. Dem va reidd at folk skull komm inn når dem sat å kjinna, for da kunn dem kom te å ta smørlukka frå dei.

(Solheim 1952, s. 304)

Det var viktig med god renslighet ved melkehåndteringen. Melkekarene (sv. mjölkkrälen) som var av tre ble vanligvis vasket med

Det var mange arbeidsoppgaver knytta til seterdrifta og det var ofte mye folk på setrene, slik som her på Austigardsetra Mogstad, Surnadal i Møre og Romsdal omkring 1915-20. Foto: Ukjent.

Koster og tuer/kluter av skavgras ble brukt til å skure med.

einerlåg (avkok av einer). Den har en svak antibakteriell effekt på grunn av at den inneholder stoffet terpinen-4-ol. Helge Gudheim (2013) skriver at nyere forskning viser at det spesielt er fjelleineren som inneholder dette desinfiserende stoffet. Til å skure med brukte man gjerne skurekoster eller tuer/kluter av skavgras, skjefte (*Equisetum hyemale*, sv. skavfräken, skäfte). Dette er ei plante i snelle-familien som inneholder mye kiseltsyre, noe som gjør stengelen hard og ru på overflata. Man kunne også bruke skurekoster av bjørkris eller fin sand fra bekken.

Etter vaskingen ble trekarene satt til tørk på hyllene i melkebu eller i ei rekke langs veggen med bunnen ut, slik det fortelles om fra Sverige. Både vasking og tørking var viktig for hygien. Gudheim skriver også at fransk-norske Pascale Baudonnel, som driver med prisbelønt osteproduksjon i Undredal, understreker at det er viktig at redskapene er rene og tørre, men ikke desinfiserte. Hvis karene blir desinfiserte forsvinner også mikroorganismene som trengs for å yste. Alt dette visste man selvfølgelig ikke i gammel tid, men håndens kunnskap, som er nedarvet og erfaringsbasert kunnskap om hygiene og melkehåndtering sikret likevel gode og holdbare produkter.

Avkok av einer har en svak antibakteriell effekt.

Gjestsfriheten var ofte stor på setrene, som her ved Heimsetra i Bæverfjord, Møre og Romsdal, omkring 1925.

Fest og musikk

Det kunne bli ensomt på setra hvis den lå langt fra gården og andre setrer, men der setrene lå tett sammen fant man til tross for mye hardt og tidskrevende arbeid også tid til å ha det trivelig sammen. Fra Selbu fortelles det for eksempel at budeiene «gikk sammen til selskap av og til, helst om søndagene». Da serverte man ofte rømmegrøt og anna setermat og vertinnen viste gjerne fram seterproduktene og håndarbeid som hun hadde laget.

Siden produksjonen på setra i gammel tid bokstavelig talt var livsviktig, påvirka det livet i bygda og gjorde setersommeren til ei festtid. Setra ble et sentrum for bygdelivet og det var et høydepunkt for alle å komme seg til seters og smake på den gode setermaten. Fra Nordmøre het det at det alltid hadde «vore ein heider å verta beden på sætra» (Solheim 1952, s. 524). Gårdsfolket dro gjerne opp til setra i helgene, men det ble også ordnet istand større fester utover hele sommeren. Tidspunktet og hva de kalte festene varierte mellom bygdene og regionene og det var mange forskjellige tradisjoner knytta til festlivet på setrene. Jonsokfeiringen (midtsommerfeiringen) var vanlig i mange bygder. Noen steder ble den knytta sammen med den såkalte kvannefesten.

Är vallmusiken fäbodens själ?

På svensk side har man lenge knytta sammen en mytisk naturromantikk med setermusikken og bruken av den i arbeidet på setra.

Vi förstå, att vi närma oss fäbodvallen. Plötsligt afbrytes ödemarkens stora tystnad af några toner från en hög och klar kvinnoröst. Det är en vallkulla, som "kular", d.v.s. sjunger lock-låtar för kreaturen för att få dem hem till kvällen. Det gör ett gripande intryck att höra dessa melodiska och ofta vemodiga låtar klinga i skogen. Det är liksom om vallkullan i dessa toner ville ge uttryck åt den obestämda längtan som griper henne i skogsensamheten, då hon "följer skällan i långa solskensdagar".

(Boëthius, 1905, s. 182)

Kvann

I sin beskrivelse fra Sunnmøre skriver Strøm (1762–1766) at kvannen:

«voxer overflødig i de fleste Sæter-Dale og Fielde. Stilken, som hvert andet Aar udskyder og kaldes Joll, Isl. Niöle, ædes af Bønderne med Begierlighed; ja det har tilforn været brugelig iblant dem, at reise i samlede Flokke til Fields nyelig for St. Hans-Dag, blot for at æde Joll, ligesom til et Gæstebud».

(Se også nedenfor om Kvann som medisinsplante).

Denne festen fortelles det bl.a. om fra Sunnmøre. Olsokhelga ble også feiret mange steder. Olsokfesten falt noen steder sammen med slåttegrauten, som var ei viktig høytid i sammenheng med seterslåttan. I den tida det ennå ble slått vinterfôr på setra og i fjellet var det mye folk samlet og hele slåttonna bar egentlig preg av folkeliv og fest. Den største slåttefesten var *stølskelga*, *stølskjestebodet* eller *sæterhelga*, som er spesielt omtalt fra Nordvestlandet og Trøndelag. Fra Indre Sunnmøre fortelles det:

Største samkoma var stølskelga som var kort tid etter dei hadde slege stølen. Då samlast ungdomen frå alle tuna som åtte sætra saman, laurdagskvelden, og dertil bad sætergjentene av venene sine frå andre gardar i bygda, gitar og gjenter, så det ofte vart ein heil flokk ungdom på sætra då. Det var god traktering med mjølk og dravle, rjomegraut og nysteikte kaker og vafler. Ungdomen dansa ei stund framover kvelden. Dei hadde tinga seg ein som kunne spela, anten på fele eller trekkspele, og dei mora seg sømeleg. Drikkevarer var det ikkje i stølskelgane, det eg hev høyrte. Med sengplass var det smått, men ungdomen var ikkje så nøyen på det, mange av deg låg i dei små høyløene. Dei hadde der noko sengekledde og noko turt høye under. Og altihop var moro, tykte ungdomen. Sundagen var dei også på stølen til det leid på dagen. Dei dansa ei stund, leika ute på marka, vov vinnmål, enkje vil ha makje o. likn. Vart bedne til traktering med ymis godmat til alle sætergjentene og hadde det livleg og godt heile tida.

(Solheim 1952, s. 540)

Også fra Ångermanland i Sverige fortelles det om store seterhøytider i sammenheng med slåtten. De største festene ble holdt etter at slåtten var unnagjort, på søndager som ble kalt *storsöndagen*, *lillsöndagen*, *stordagen* eller *storkäljen*. Det var også vanlig med en fest i sammenheng med at man skulle dra hjem fra setra om høsten. Denne buføringa skjedde gjerne rundt Mikkelsmesse 29. september eller noe tidligere, ved Krossmesse 14. september.

Vafler med rømme og syltetøy serveres gjerne ved setrer som tar imot turister

De store festene gikk ikke alltid like sømmelig for seg slik beskrivelsen fra Sunnmøre forteller. *Storhelga* eller *Vålåskarshelga*, som ble holdt en søndag sist i august, samlet slåtte- og seterfolk fra Meldal, Rindal og Rennebu til «drikk, dans og spektakkel». For å dempe festinga begynte sognepresten i Rindal på slutten av 1800-tallet å holde gudstjeneste der den søndagen, slik at storhelga etter hvert kom til å bestå av både gudstjeneste og folkefest.

Festene kunne samle både gamle og unge, men tradisjonene tyder på at det først og fremst var ungdommen som samlet seg til fest på setra. Før i tida var det også vanlig at guttene i bygda dro til seters for å besøke budeiene som et ledd i den tidas tradisjoner for frieri.

Spelemannen og musikken hans spilte en viktig rolle på seterfestene. Den dansemusikken han spilte kalles gjerne slåtter fordi den opprinnelig ble spilt på musikkinstrumenter som man «slo» på, slik som munnharpe og langeleik. De vanligste instrumentene ble imidlertid etter hvert fele og hardingfele, selv om både munnharpe, langeleik og torader også ble og blir brukt.

Men det var ikke bare dansemusikk som ble spilt på setra. Gjetergutten brukte bukkehorn og seljefløyte. I tillegg ble det brukt lur som instrument. Både lur og bukkehorn kunne høres på lang

Den svenske folkemusikeren Samantha Ohlanders spilte på horn da det ble holdt *Fäbodriksdag* 2017 på Våsbo fäbodrar i Ovanåker i Hälsingland.

Gjeterjente med neverlur (ukjent årstall). Den ble brukt både til å lokke på husdyra og til å kommunisere med andre gjeterne og setrer med. Neverlur kan brukes som instrument, men ble også brukt til å lage brøylende lyder som skremte rovdyr. Foto: Hälsinglands museum.

avstand og ble derfor brukt både til å lokke på husdyra, kommunisere med budeier eller gjeterne på andre setrer og for å skremme rovdyr. Mange brukte også stemmen sin til en mellomting mellom rop og sang som hørtes på lang avstand. Hauking, kauking, kringelhauking og lokk er eksempler på en slik spesiell sangteknikk som ble brukt for å kommunisere mellom setrene eller for å lokke på husdyra. Det finnes mange varianter og det er store forskjeller på kaukingen i de ulike delene av landet. Reinton beskriver tradisjonen fra Nordmøre og Trøndelag slik:

Lokking, bukkehorn eller neverlur ble anvendt i det daglige arbeidet på setra og hadde der en viktig funksjon. Disse gamle musikkformene knytta til seterbruket tilhører de eldste kjente formene i norsk folkemusikk. Seterbrukets store betydning for folk i gammel tid speiles også i en rik folkediktning bestående av både poesi og prosa.

Hauking

I Møre og Romsdal hauka, lilja (lilla) og kalla dei, men i Fosen kossa dei. På Ytre Nordmøre bruka budeiene noko dei kalla klingerhauking, kringelhauking. Det var lengere tonar til å byrja med i middels tonehøgde, så bar det opp i skiftande trimulantar i veldig tonehøgde, bårande opp og ned som ei kvitrande lerke. Dei frakaste budeiene kunne både to og tre av dette slaget. Det høyrdest langt. Dette er truleg det same som sume stader i Fosen, i Kvam, Stod, Snåsa og i Namdalen kallast sæterkauk; det var lange strofer som sæterjentene kauka til kvarandre. Mange kunne slik sæterkauk framifrå (Kvam, Stod, Snåsa). Budeiene kauk heim om kvelden og til middag (Fosen).

(Reinton 1955, s. 313)

Folkedikting er muntlig overlevert litteratur av eventyr og sagn. Den ble fortalt som underholdning for gammel og ung, men hadde også en slags oppdragende funksjon. Folkediktingen skilte mellom gode og vonde mennesker og var basert på folketro.

Lokking

Når budeiene ville ha kyrne til å komme hjem til setra, kalla de på dem. Dette er en gammel tradisjon med mange lokale varianter:

Ytre Nordmøre: Kosjet! Kosjet!
Dagros!

Indre Nordmøre: Korsa, kors!
Koma no storkua mi! Korseta,
korseta, kåma no.

Leksvik: Koo-søta! Koo-søta!
Kom no! Koom no!

Oppdal: Kom mellom, kom
mollom, kom kyyrom, kyyri, kom
kyyri mi

Nord i Trøndelag: Gosso-a,
gosso-a! Gossoa kuan. Go-sød-a!

Forradal: Kom kyra!

(Reinton 1955, s. 305,
intervjumateriale)

«Opp under fjeldet toner en lur»
(1900) av Theodor Kittelsen (Wiki-
media Commons).

Folketro

Folkemedisin

Det var et stort ansvar å ta hånd om dyra under setersesongen. Dyr på utmarks- og fjellbeite kunne komme til å pådra seg ulike skader, og de kunne også rammes av sykdommer. I slike tilfeller ble det gjerne behov for folkemedisinske kunnskaper. Det man hadde tilgjengelig før i tida var stort sett egendyrka medisinplanter av ulike slag.

Noen av medisinplantene som ble anvendt både for folk og fe og som ofte nevnes i ulike kilder er:

Burot ble anvendt som medisinplante for krøttera.

Burot (*Artemisia vulgaris*, sv. gråbo) omtales av Ove Arbo Høeg (1976) som en viktig medisinplante for krøttera. Han samlet inn lokal kunnskap om planter og tradisjon og skrev at burota til en viss grad kunne bli brukt isteden for malurt der denne var sjelden eller manglet. Lokalt finner man navn som *bugrasrot* (Møre og Romsdal), *bu* (nord i Trøndelag) og *gråbu* (sør i Trøndelag). I Aukra og Stjørdal ble den brukt mot magesyke, men i Stordal brukte de den mot rausott. Den ble også anvendt i tilknytning til seterbruket: «I Budal gror *A. vulgaris* bare på et par steder omkring Storrød-seter. Der kjenner de planten godt og verner om den fordi de bruker den til kalvemedisin – en av de få plantene de bruker til noe». Også fra Soknedal omtales den som medisinplante, men da med noe usikker virkning:

Før i tiden ble gråbu plantet ved stueveggen. De hadde svært tro på den som middel mot sykdommer på kyrne, til innvortes og utvortes bruk. Den ble sanket sammen til kjørever og lagt på loftet til tørring. Lau av kokt gråbu tilsatt brennevin hadde de stående borti skåpa bestandig om noe skulle komme på i fjøset. Mot busutt bruktes gråbu. Ved busutt ble kyrne dårlige og svake i føttende. Det var vel en følge av sulteforing». «E ha bruka gråbu før busutt'n, men det jelppe itt', sa A». «Ha du prøva å je dom mat, svarte B.»

(Høeg 1976, s. 234)

Mesterrot (*Peucedanum ostruthium*, sv. mästerrot) er en medisinsplante som hører med blant de norske klosterplantene. Den ble ansett for å være et mirakelmiddel for husdyr, spesielt for kyr. Reinton omtaler denne planten fra setrer i Soknedal: «Det vart sagt at graset var plantet der en gang langt atti tida til å koka laug til kyrne, og at det var vanlig at sætertausene fra andre sætrer fikk med seg noen blad. Den ble kalt *embetsgras* i denne delen av landet.» I Sverige ble den i visse deler av landet kalla *kobot*, men den ble også anvendt til mennesker. I Sverige er den kjent for å være bra både for hester og kyr med dårlig appetitt og sykdommer i mage- og tarmsystemet.

Løpstikke (*Levisticum officinale*, sv. libbsticka). Det er usikkert når denne gamle legeplanten ble innført til Norge, men de fleste tradisjonene som omtales av Høeg er knytta til Østlandet. Den svenske lokalhistorikeren og amatørbotanikeren Dan Åkerblom skriver at denne planten var vanlig ved setrer og finnetorp i Hälsingland og i nordlige Värmland, og at den vernet mot orm (dette er også kjent i folketradisjonen fra Østlandet), lynnedslag og andre ulykker. I hen-

Mesterrot (t.v.) dyrkes ved Mosselbodarna i Dala-Floda i Dalarna. Løpstikke (t.h.) mot mot en vegg ved Våsbo fåbodar, Ovanåker, Hälsingland.

hold til svenske tradisjoner kunne den også bidra til å gi krøttera bedre appetitt. Fra Trøndelag beskrives det at den ble «brukt mot busutt» (Frosta) og at «den ble gitt til kuene når de ville ha dem til oksen» (Inderøy). Dialektnavn fra Midt-Norge er *lubbestekk* (Kvam, nord i Trøndelag) og *lubbstikk* (Ørland).

Tysbast (*Daphne mezereum*, sv. tibast) er en viltvoksende plante med en noe østlig utbredelse (den er altså ikke vanlig ved kysten). Botanikeren Tore Ouren omtaler funn av tysbast opp til 750 meter over havet i Budalen. Hele planten (bark, kvister og bær) er svært giftig! Tysbast blomstrer på bar kvist tidlig om våren og får lysegrønne blad og røde, myke bær. Denne planten var ikke så uvanlig i hagene ved gårdene, men kan også være plantet inn ved setrene. Planten ble brukt som medisinplante både for dyr og folk, og man trodde også at den skulle verne mot de underjordiske (men da ofte anvendt sammen med vendelrot). Ove Arbo Høeg gjengir dette sitatet fra Kvam i Trøndelag: «Tivebast og vendelrot vart brukt mot engelsk syke. Dei trudde fullt og fast på at det var småkallan som var årsak til denne sykdommen». Dialektnavn fra Midt-Norge er *tive* (Malvik), *five* (Meråker), *tjussbast* (Selbu), *kjyssbær* (Rindal) og *kjyss-*

Tysbast blomstrer om våren før lausprett. Den lukter godt, men hele planten er giftig. På seinsommeren utvikler den røde bær.

Vendelrot er en av de plantene som ble anvendt som medisin til husdyra.

ved (Budal, Hølonda, Meldal). Navnet *kjyssved* blir forklart utifra at man svulmer opp i munnen hvis man er så uheldig å spise bærene eller bite i barken eller kvistene. Vanlige svenske navn er *divelbast*, *taisebär*, *tivelbast*, *tvivälbär*, *källarhals*, *tjäderhals* med flere.

Vendelrot (*Valeriana*-arter, sv. vänderot) ble ansett for å være en magisk plante, som kunne beskytte folk mot vonde makter. Legevendelrot (*V. officinalis*, sv. läkevänderot) er uvanlig både i Midt-Norge og i Midt- og Nord-Sverige. Det var derfor vanlig at folk her isteden anvendte vendelrot (*V. sambucifolia*, flädervänderot). I Midt-Norge ble vendelrot gitt til kyrne når man ikke fikk smør, eller for å øke melkemengden. Det ble også sagt at «Knuppene på vendelrot blandet med tjære smurtes på kyrne når de var dverglagne», slik denne reglen også uttrykker: «Tjærspo og vendelrot, skal give den ko god helsebot» (Halsa, Nordmøre). Vendelrot inneholder beroligende stoffer og ble derfor også brukt som et beroligende og et søvnfremmende middel til mennesker.

Reinfann (*Tanacetum vulgare*, sv. renfana) er trolig en innført plante i Norge, men den har antakelig vært her siden klostertida. I Midt-Norge har den blitt plantet ved stueveggene og kanskje også

Reinfann (*Tanacetum vulgare*, sv. renfana) hadde en vid anvendelse innen folkemedisinen. Den lokker dessuten til seg mange insekter som søker etter nektar og pollen. Her ser vi fire tiriltungeblåvinger (*Polyommatus icarus*, sv. puktørneblåvingar), en rødflekket kveldvikler (*Epinotia cruciana*, sv. prydlig videvecklare) (liten sommerfugl t.h.), en dvergmåler (*Eupithecia* sp., sv. malmätare, t.v.) og ei humlebille (*Trichius fasciatus*, sv. humlebagge) på blomstene.

tatt med til setrene, slik vi kjenner det fra Sverige. Den hadde et allsidig bruksområde som medisinplante både for folk og dyr, men det var også knyttet mye overtro til den. Det måtte blant annet brukes så og så mange knopper mot forskjellige sykdommer. I Soknedal ble avkok av «graset» brukt til å vaske seg med mot gikt. Avkok av planten ble også brukt som medisin til kyr. I Meldal ble frøene brukt som medisin til kyr for å forebygge melkefeber. Ellers var planten kjent for å være styrkende for nerve- og tarmsystemet, den skulle være svettedrivende og ble brukt mot mark.

Fjellkvann (*Angelica archangelica* ssp. *archangelica*) spilte en viktig rolle i kostholdet før man begynte å bruke poteter. Kvann ble brukt mot mangelsykdommer, som var vanlig før i tida på grunn av det ensidige kostholdet, særlig vinterstid. Solheim (1952, s. 531) skriver at den var «livgivende, ga styrke og kraft og vart (også av den grunn) naturlig et symbol på grøderikdom». Planten inneholder eteriske oljer som gir en sterk aromatisk smak og duft. I gammel tid hadde mange gårder kvannehager og planten ble regnet

Fjellkvann (sv. fjällkvanne) ble brukt både som en fôr- og matvekst og som medisinplante. Den finnes vill mange steder i fjellet, men er også plantet inn ved setrene.

som nærende, men den hadde neppe stor betydning som kalori-kilde. Den ble først og fremst brukt som et lege- og nytelsesmiddel. Høeg forteller at rota og delvis også bladene har blitt brukt som tobakkserstatning. Kvann ble gitt som medisin til kyr når de hadde kalvet slik at de skulle komme seg raskt. Kvann ble også regnet som et godt kufôr og som et styrkemiddel for husdyra.

Søterot (*Gentiana purpurea*, sv. baggsöta) har hatt en viktig betydning innenfor eldre norsk og svensk folkemedisin. Den ble blant anna brukt som middel for å øke matlysten og for å bedre fordøyelsen, både hos folk og husdyr. Fra Budalen i Trøndelag heter det: "De brukte ha røttene hengende og brukte dem til medisin, mot mest alle sykdommer. Det va nå mest for å ha medisin". Til Budalen kom folk gjerne langveis fra for å sanke den, og den ble også en eksportvare, blant anna til Sverige. Derfor heter den også *baggsöta* på svensk, fra kallenavnet *norbagge* om normann. Den omfattende sankinga førte til en sterk tilbakegang av søteroten. Lokale navn på denne planten fra Budal, Singås og Soknedal er *skarsøte*, *skaskjøt* og *skærsetrot*.

Søterot (*Gentiana purpurea*, sv. baggsöta).

Andre vekster i utmarka

Trollsmør (*Fuligo septica*, sv. trollsmør) er en slimsopp som lever på råtnende tre. Den dukker plutselig opp og forsvinner like raskt og har derfor blitt satt i sammenheng med trollkatten. Ble også kalt *trollkjerringsmør* og *trollkjerringspøtt* i Midt-Norge. Fra Värmland fortelles det at om man rørte borti trollsmøret skulle man få verk i foten eller hånda, noe som kaltes *tussbett*. Hvis man slo til den ble eieren tvunget til å vise seg.

Rødskrubbe (*Leccinum versipelle*, sv. tegelsopp) vokser gjerne nær bjørketrær. På seinsommeren og høsten når det finnes mye sopp i marka, blir kyrne gjerne urolige og streifer langt etter den. Da hender det gjerne at kyrne ikke kommer hjem til riktig tid.

Huldreblom (*Epipogium aphyllum*, sv. skogsfru) er en sjelden orkidé som trives i gammel beiteskog. På svensk heter den skogsfru. Disse navnene har den fått fordi den er lik huldre (sv. skogsrået, skogsfrun eller huldre) i det at den er uforutsigbar – den dukker opp her og der i skogen. Huldreblomen blomstrer i juli – august.

Overnaturlige vesen

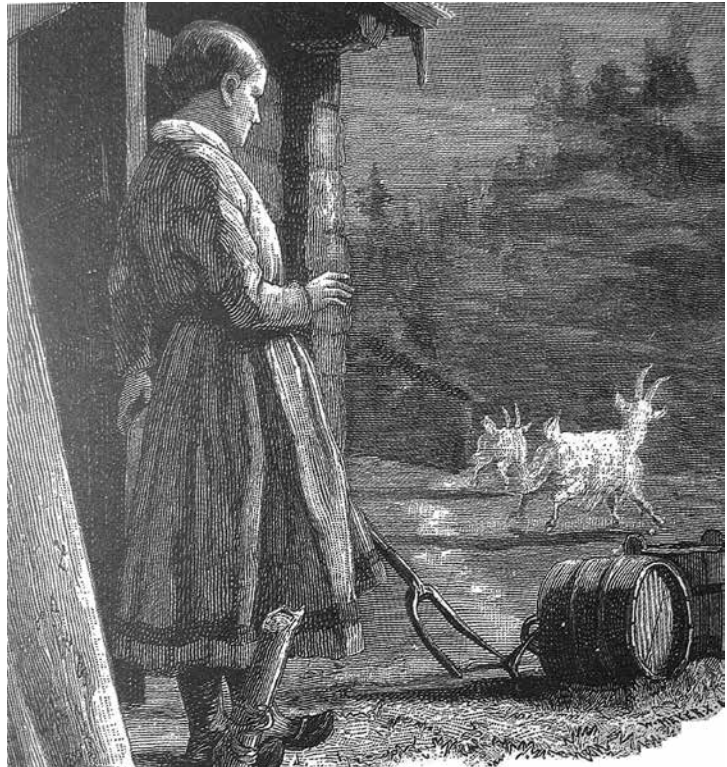
I gammel tid forestilte folk seg at overnaturlige vesener oppholdt seg både ved setra og i utmarka. For det meste var disse usynlige, men det hendte også at de omgikk folk. Mange av stølstradisjonene viser hvilken stor rolle disse overnaturlige skapningene spilte i folks hverdag, og hvordan folk måtte tilpasse seg og behandle dem med respekt. Før man helte ut kokende vatn skulle man for eksempel gi de underjordiske et forsvarsel: «Gå ur vägen, mina små vänner.» Innen folketroa var det også en gjengs oppfatning at både folk og fe kunne bli syke hvis man kom på kant med dem. De usynlige fikk dermed skylda for alle mulige slags skader og hendelser som folk ikke kunne forklare på naturlig vis, slik som det fortelles om fra Snåsa:

Theodor Kittelsens bilde (1892) viser huldra som en vakker jente, men kuhalen avslører henne. Nasjonalmuseet (Wikimedia Commons)-.

Det va mytj snakk om at det va mang sætra at kua fekk itj stå fast. Dem hård at bæsa vart slii ut. Når dæm kom i fjøset, var kyra laus, men det va itj nokka å sjå. Kjengen va da tu sliin, og dem hård det blei gjord. Dem trudd det va tusskallan som gjo det.

(Solheim 1952, s. 364)

De overnaturlige vesenene som nevnes i tilknytning til seterbruket er først og fremst troll, huldra (et vakkert overnaturlig, kvinnelig vesen, sv. skogsrået, skogsfrun), huldrefolket og de underjordiske (sv. vittra, småfolket). Huldrefolket hadde også buskap og den var slik som folk ønsket at deres egen buskap skulle være, vakre, feite og meget velstelte dyr, som ga mye feit melk. Ifølge bøker og andre skriftlige kilder fra slutten av 1800-tallet og begynnelsen

Det ble sagt at huldra eller huldrefolket hadde særdeles vakre og prektige dyr, som folk av og til fikk se. Her illustreres huldrefolkets geiter av Johan Tirén (1853–1911) i det de springer vekk fra budeia.

av 1900-tallet ble det hevdet at troll ikke fantes lenger i setertraktene, men man kunne fremdeles treffe på huldra.

Det finnes mange fortellinger om folk som har møtt på huldrefolket ved setrene. En gammel *skojänta* (budeia) i Gästrikland i Sverige beskriver et møte med huldrefolket og buskapen deres på denne måten:

En tidig sommarmorgon, det var i början på åttioalet [=1880-talet] och hon själv var nog 20 år gammal, gick hon efter "Mösvägen" på Tjärnässkogen där Söderåsen sluttar ned mot Gösken. "Där varä på den tin ett stort fall millan Mösvägen å Storsängsväjjen". Just som hon kom fram till fallet måste hon stanna "kapprak" i skogsbrynet och bara titta på den vilt främmande synen framför. Över det öppna området skumpade en kreatursflock fram uppåt åsen. Inuti flocken gingo vallkullor, som lockade "Kou! Kou! Kou!" och efter sprungo små skällande hundar. Det sällsamma var att allesamman voro gråa, även korna, samt att både vallkullor och kor voro så småväxta. De tycktes ha endast halv naturlig storlek. Häpet stirrande på uppenbarelsen stod hon tyst och stilla hela tiden medan de i rask fart "runno över fallet" och "smullto" in i skogen ovanför. Flera gånger hade hon känt deras närvaro i den trakten, och hon trodde att dessa väsen, som endast sällan skymtade fram för människoögon, hade sin väg fram här och vattnade sin boskap i källorna vid sjön. Och det var välbetänt att gå ur vägen för dem.

(Eriksson, 1943, s. 32)

Mange historier om de underjordiske er knytta til ensomme budeier som ble igjen en stund på setra etter at de andre hadde reist hjem. Fra Tingvoll på Nordmøre gjengir Solheim følgende sagn om jenta som ikke rakk å bli ferdig med veven sin når de andre flytta hjem fra Eikremsetra:

Om hausten dei flytte heim frå sætra, vart sætergjenta verande att eit par dagar for å veva ned veven sin. Om

Heimflyttinga fra setra:

Solheim (1952, s. 401–402) gjengir følgende tradisjon fra Frol, Skogn og Verran i Trøndelag:

Når dei reiste, skulle det vera noko mat og fyrstikker og dertil turr ved att på sætra. Vonleg frå først til tussane, men gjekk sidan over til å vera for farande folk i fjellet utover hausten

Flere steder var det vanlig at folk satte igjen noe mat ved setrene, slik som gubb når de flytta hjem om høsten.

mikjelsdagen kom dei underjordiske til gjenta i selet. Ein av huldrekallane hugvende henne og ville gifta seg med henne. Buhunden var hjå gjenta, skjøna det var fare på ferde. Han fór heim om natta og gøydde og ylte meir enn vanleg. Kjærasten hennar låg i stallen, og vakna av at hesten stampa og kneggja så Mannen skjøna det ikkje var rett på sætra, når hunden kom på den tida. Han tok hesten og reid til sæters, og då han kom til sæterdøra var det som det urde av huldrefolk ut gjennom døra. Mannen tok av seg knivskjebeltet og hyva over gjenta, som sat ved bordet med krone og fullt bruesylv, og skulle nett festast til huldrekallen. No fekk han både gjenta og alt bruesylvet, så nær som ei sylje som ei gamal huldrekjerring bad så vakkert om å få. Dette bruesylvet vart seinare bruka i gard og grend i lange tider under festarøl og bryllaup. Sist dei hørde gjete det, var på Børstrand (Bjerkstrand) på Frei.

(Solheim 1952, s. 493)

Det var en utbredt oppfatning at når folk oppholdt seg hjemme på gården om vinteren, så flytta de underjordiske inn og bodde på setra sammen med buskapen sin. Man måtte derfor gjøre det fint på setra før man dro hjem om høsten slik at de underjordiske kunne flytte inn. Når folk igjen flytte opp til setra for en ny seter-sommer, dro de underjordiske ut i utmarka, og da kunne man av og til treffe på dem der. Avslutningen av setersesongen og hjemflyttinga var en viktig hendelse. Ved forskjellige ritualer og tradisjoner skulle man både vise ære og takknemlighet for sommerens avdrått og samtidig ønske de underjordiske velkomne:

Folk mente: at de underjordiske flyttet inn i setrene etter at man flyttet hjem med feet. Brukte således å sette igjen av setermaten til dem, såsom ost og gomme (Tydal).

Når de gikk ut seter døra, sa de: takk for oss i sommer (Kvam, Stod, Snåsa).

Ja, no må de koma, for no er vi ferdige, og no skal de slepp å vente lenger (Straumsnes).

Avskjeden med setra og tanken på de underjordiske kunne imidlertid også gi grunn til bekymring.

På ein støl på Tingvoll torde dei ikkje vera meir enn 6 veker på sætra. For var dei lenger, tok dei underjordiske hemn. Da kunne dei vera viss på at dei miste ei ku eller ei geit.

Hvis det var bestemt en dag for flytting, og det av en eller annen grunn måtte utsettes, så ble buskapen utløst likevel av de underjordiske på den bestemte flyttingsdag fra sætra (Ålen).

Når dei reiste heim frå setra, måka dei ikkje fjøset. Møkka låg til dei kom att sommaren etter. Dei hadde heller lukka med seg da (Gauldal).

Dei siste rusene, kugjødsla, som ble lagt i fjøset om morgenen før hjemreise, måtte ikke måkes ut. Det skulle være vern mot huldrebuskapen som da ikke ville ta opphold der.

(Solheim 1952, s. 388–403)

Også i Sverige prøvde man på forskjellige måter å beskytte seg mot vonde krefter og overnaturlige vesen. Og som så ofte ellers når det handler om magi og trolldom, ble det anvendt tysbast, vendelrot, hvitløk, stål, sølvmynter eller kvikksølv. Fra Dalarna ble det fortalt at:

Kreaturem sökte man skydda för osynliga väsen genom tibast och vändelrot som bands vid kreaturen när de gingo ute på bete. Inomhus skyddades de med stål (en kniv e.d.) över dörren, kvicksilver som borrhats ned i tröskeln, en slant på hörnstenen under vardera knuten i fähuset o.s.v. En

Når bjørk angripes av en spesiell sopp (*Taphrina betulina*), dannes det greinkvaser som ligner på et fuglerede eller en sopolime. De fleste navnene som er knytta til slike greinkvaser viser at folk tidligere satte heksekostene i forbindelse med overnaturlige vesen, som troll, tusser, dverger eller det kvinnelige utysket murua eller mara. Vanlige navn fra Midt-Norge er *trollkerringris*, *tussekvest*, *tusenkest*, *murrikvest* og *murulkvest*.

For å beskytte husdyra mot vonde makter, anvendt man forskjellige magiske råd. Til venstre i i bildet fra 1937 vises en nøtteskrike (*Garrulus glandarius*, sv. nötskrika) som er spikret opp på døra med ustrakte vinger som i et kors.

bekant gumma brukade alltid då hon flyttat med kreaturen till fäbodarna eller till hembyn, släpa yxan efter sig i en tross, tre varv motsols omkring fähuset, innan hon släppte in kreaturen. Alla dessa skyddsåtgärder gällde även om onda, trollkunniga människor. Vitlök i kornas bås ansågs även skydda mot ormar.

(Håll Nils Mattsson 1938, s. 6–7)

Ville man beskytte krøttera mot vonde krefter kunne man også feste en heksekost (sv. häxkvast) over fjøsdøra. I Trøndelag ble heksekostene mest knytta til det kvinnelige utysket mara eller murua, som kunne plage både folk og dyr. På Nordmøre og i Trøndelag kalles disse kvasene ofte for *murrukvest*. Ellers er også *trollkjerringris*, *kjerringris*, *trollkjerringkost* vanlige navn. I Sverige finner vi også tradisjonen med å anvende kråkefuglene, som skulle stå i ledtog med mørke krefter. Ved å spikre opp ei død kråke (*Corvus cornix*, sv. kråka) eller skjære (*Pica pica*, sv. skata) skulle man verne seg mot underjordiske og anna trolldom. Rovfugler og trolldom skulle også fungere bra. I dørterskelen til fjøset (sv. fähuset) kunne man også sette opp et ljåblad (sv. lieblad) eller bore et hull og helle kvikksølv i, eller også stoppe ut en død orm som ekstra beskyttelse.

Melkelykka

En del gårder var kjent for å ha spesielt god melkelykke. Men det kunne også finnes vonde mennesker som forsøkte å stjele denne ved trolldom. Fra Leksvik, Mosvik og Verran fortelles det:

Dei som trolle, blanda saman 11 sortar på ei flaske. Det var bøvergjel, divestrek, johannesblod osv. Denne blandinga strauk dei på sine eigne krøter og gav dei inn også. Grannebuskapan vart heilt fortrolle av dette. Det fór berre og rende etter den innsmurte buskapan. Ikkje åt dei, og ikkje mjølka dei. Det vart eit lag med blod mellom rjomen og mjølka, og så vart det så bort i natta tråkinna.

(Solheim 1952, s. 308)

For å forsikre seg om at lykka ikke skulle forsvinne strødde man for eksempel salt i melka eller risset inn et kors i smøret. Både i tilknytning til kjerningen av smør og ystingen av ost finnes det mange tradisjoner med korstegnet som skulle bidra til beskyttelse. I Verdal hette det: «I fjellet sette dei kors i smørdallen og sa med det same: Kors på – trolle tå.»

I den nordiske folketradisjonen møter vi på vesenet trollkatten som ofte også omtales som *smørkatten*, *smørharen*, *melkeharen*, *skratten*, *tussen* eller *pukharen* (sv. *mjölkharen*, *bjäran*, *pukharen*, *trollharen*, *trollkatten* eller *tussen*). En av de ugjerningene den gjorde var å stjele med seg melka hjem, og spy den opp igjen der. Trollkatten var mest på ferde i sommerhalvåret når kyrne var ute på beite og lå på setrene. Den kunne gjøre stor skade på denne tida når avdråtten var på det beste. Det er mange ulike forestillinger om dette vesenet, men enkelte steder tenkte folk at det var trollkjerringene som sendte ut «katten» sin og ga den visse instruksjoner med på veien. Trollkatten representerer dermed det vonde i folk, og de som ble ansett for å være trollkjerringer var ofte vanlige folk som man mente kunne kunsten å trylle. Man trodde gjerne at det var misunnelighet som lå bak:

Att sköta vitterkreatur

«En viterko togs av ett folk genom att kasta stål över henne. Viterkärningen kom och gav folket förhållningsregler om kons skötande. Första kalven skulle kastas ut genom vindögat. Mjölknigen skulle ske i en stäva, som ej fick användas till annat. Den kunde vara hur stor som helst, så fingo de mjölk i den full. Men togo de flera stävar efter varandra komme kon att dö.»

(Löfgren, 1918, s. 16)

Korstegnet skulle verne mot trolldom og vonde krefter, og gi god smørlykke. Ved Gammelsetra i Grøvudalen, Møre og Romsdal kan man kjøpe setersmør med korstegnet på den dag i dag.

Trollkatt, også kalt ganstein eller gankule, som er lagd av nauthår (hårball som danner seg i magen til enkelte drøvtyggere). Foto: Siri Velle Segelstad, Maihaugen.

Det synest visa at det her var tale om leigebudeier, tenestekvinner, som i alderdomen ikkje hadde anna perspektiv enn å koma på legd når arbeidskreftene minka, og som difor etter eit strevsamt liv vart beiske i hugen mot dei som sat trygt på tuva.

(Solheim, 1952, s. 289)

Vi finner historier knytta til trollkatten fra flere steder i Midt-Norge:

I Stjørdaal heter det om trollkatten at det var et levende vesen, som man kunne ta i sin tjeneste for å gjøre skade på andres kreaturer. Den var skapt som et nøste, trillet avsted og sprutet gnister omkring seg.

(Solheim 1952, s. 328)

I Jämtland i Sverige trodde man at trollkatten (sv. trollharen) hadde en medhjelper. Derfra finnes det beskrivelser om hvordan rugda (*Scolopax rusticola*, sv. morkulla) med sitt lange nebb hakket hull i

spenene til kyrne og geitene slik at trollkatten lettere fikk til å tyvmelke buskapen.

Folk hadde råd mot trollkatten, slik vi finner det fortalt fra Namdalen:

Fekk nokon tak i denne trollkatten, kunne dei få greie på kven som hadde sendt han ut. Dei kunne laga eit bål av 9 sortar ved om jensmismatta (jonsok). Kasta dei då trollkatten på varmen, skulle han som hadde sendt ut trollkatten koma dit.
(Solheim 1952, s. 339)

Den svenske folkloristen Ebbe Schön konstaterade at:

Sägner och rykten, som till innehållet gärna befinner sig i gränsområdet mellan mytvärld och verklighet, har en genomslagskraft och en förmåga att engagera som få andra kulturyttringar. Hand i hand gick skräck och skratt, ofta på ett makabert vis. Berättelser var stundtals hemska och frånstötande, ibland bullrande humoristiska.
(Ebbe Schön 2004, s. 31)

Fra Snåsa blir det opplyst: Dem trudd det va nokke dei kalla troillkatt som drog mjelka tå kjynnom og fløtta mjelka te dem som ått'n. Dem såg'n trilla som eit nøsst uti frå husom. Dem hadd gjerne ill tru te grainna eller onskabsfulle menneskj at de va dem som sendt'n iveig.

I Frol, Skogn og Verdal hadde folk den oppfatninga at trollkatta skulle lagast av 9 sorti garn, og såg ut som ei garnnøste.

Direkte vitnemål om trollkatten meinte folk dei hadde i eit stoff han la frå seg under ferdane sine, og som i tradisjonen har namn som trollkjerringsmør, trollkattsmør, trollkattspy, tusse- lort osv.

(Solheim 1952, s. 328)

Trollkatten (sv. trollharen) var et vanlig vesen innenfor den Skandinaviske folketroa. Her er den illustrert i Söderby-Karls kyrka i Uppland. På det øverste bildet melker trollkatten kua under oppsyn av djevelen. Og på det nederste bildet spyr trollkatten opp den stjalne melka mens djevelen og trollkjerringa kjerner smør.

Stedsnavn

Stedsnavn er også en immateriell kulturarv som kan fortelle mye om seterdrifta og utmarksbruken i gamle dager. De er en slags kjennemerke på ulike lokaliteter eller arealer på samme måte som personnavn er det på mennesker. De forteller ofte om noe som særmerker lokaliteten geografisk eller økologisk, eller om hva den ble brukt til, om eierforholdene eller om spesielle hendelser. Det var viktig å ha navn på utslåtter, slåttemyrer, beitemarker og alle andre plasser man brukte i seterlandskapet, slik at man kunne være sikker på at man snakket om de samme stedene. Stedsnavnene fungerte som adresser hvis man for eksempel skulle forklare om hvor i terrenget kyrne holdt til. Navnene var også viktige når man om vinteren skulle avtale å hente hjem høyet fra stakker og løer utmarka. Et kart over seterlandskapet ville i tidligere tider blitt fullt av slike lokale stedsnavn liggende tett i tett. I dag har de fleste stedsnavnene gått i glemmeboka fordi man ikke lenger bruker landskapet på samme måten. Til og med navnene på selve

Steds- og veinavn kan fortelle om tidligere tiders bruk av utmarka. "Stakkstøvegen" vitner om ei tid der det var vanlig å lagre vinterføret i høystakker.

setrene kan bli glemt når seterdrifta legges ned og seterhusene etter hvert raser sammen og råtner opp.

Noen stedsnavn er lette å tyde som for eksempel Vierslåtten og de svenske stedsnavnene Siksjön og Uvberget. Gammelsetra respektive Nysetra, eller Nyvallen på svensk, kan tyde på at man har flytta setra til en ny plass. Men språket forandres og navn kan endres slik at det ikke lenger er lett å skjønne hva det opprinnelige navnet/navneformen var. Hvis man skal kunne tolke navnet og lese lokalhistorie ut av det, må man derfor søke seg tilbake til den opprinnelige navneformen.

Litteratur

- Boëthius, J. 1905. I Öfre Dalarnas fäboddar, S. 181–202. I: *Svenska turistföreningens årsskrift för år 1905*, Wahlström & Widstrand, Stockholm
- Borgedal, P. 1968. *Norges jordbruk i nyere tid*. Bind III Ökonomi og omsetning. Bøndernes forlag, Oslo.
- Børresen, B. 2006. *Menneskenes verden sett med dyrepøyne – folk og dyr i 20 000 år*. Tun forlag, Oslo.
- Eriksson, W. 1943. ULMA 34715. Gästrikland, Torsåker. Institutet för språk och folkminnen.
- Fremstad, E. & Solem, T. 2002. *Gamle hageplanter i Midt-Norge*. NTNU, Vitenskapsmuseet, Rapport botanisk serie 2005-2.
- Gudheim, H. 2013. *Kinning, bresting og YSTING I VALDRES sett i norsk og internasjonal sammenheng*. Mat & Kultur AS, Ulnes.
- Høeg, O.A. 1974. *Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925–1972*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Johnson, A. 1986. *Sången i skogen: studier kring den svenska fäbodmusiken*. [Doktorsavhandling]. Uppsala universitet, Institutionen för musikvetenskap, Uppsala.
- af Klintberg, B. 1998. *Svenska folksägner*. Norstedts förlag, Stockholm.

- Kättström Höök, L. 2013. Skydd och lyckobringare för hus och hem, S. 290–315 I: *Bygga och bo. Nordiska museets och Skansens årsbok 2013*.
- Lindberg, E.J. 1985. *Om skrömt, magi och gammal klokskap*. Prisma, Stockholm.
- Löfgren, E. 1918. *Folktro, sed och sägen från Njurunda socken i Medelpad*. Förlag Maiander, Malmö.
- Oterholm, B. 2005. Gamle norske melkeprodukter. *Jord og Gjerning 2005*, Norsk Landbruksmuseum.
- Ouren, T. 1952. *Floraen i Budal herred i Sør-Trøndelag*. Det Kgl. Videnskabers Selskabs Skrifter 1952 Nr 1. I kommisjon hos F. Bruns Bokhandel.
- Reinton, L. 1955. *Sæterbruket i Noreg I. Sætertypar og driftsformer*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Reinton, L. 1957. *Sæterbruket i Noreg II. Anna arbeid på sætra, sætra i haustingsbruket og matnøytsla elles*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Reinton, L. 1961. *Sæterbruket i Noreg III*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Rosenberg, S. 2013. *Kurbits-ReBoot – svensk folksång i ny scenisk gestaltning*. Konstnärlig doktorsavhandling. Sibelius-Akademien, Helsingfors & Kungl. Musikhögskolan, Stockholm.
- Schön, E. 2004. *Folktrons ABC*. Carlsson bokförlag Stockholm.
- Schön, E. 2007. Övernaturliga väsen, S. 24–29 i *Människan och faunan: etnobiologi i Sverige 3*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Sickel, H. 2014. *Effects of vegetation and grazing preferences on the quality of alpine dairy products*. Thesis 2014: 15, NMBU, Ås.
- Solheim, S. 1952. *Norsk sætertradisjon*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. H. Aschehoug & Co, Oslo.
- Styffe, T. 2006. *Seder, skrock och sägner – folklore från norra Värmland*. Kulturkoppra, Ransby.

Seterlandskapets fortid og framtid

Seterbruket i Norge og Sverige har mye til felles, og deler mye av den samme kulturarven. Utviklinga av seterbruket har likevel gått i forskjellige retninger i de to landene. I Norge drives seterbruket fortsatt hovedsakelig på tradisjonell måte med beiting i fjellet og i skogen og med melkeproduksjon ved setrene.

I SVERIGE HAR LANDSBYGDSPOLITIKKEN OG myndighetene i stor grad styrt seterbruket mot turismen, og i sammenheng med tilskuddsordningene er det ikke lenger krav om at melkeproduksjonen skal opprettholdes. I Norge finnes det fortsatt ca. 900 setrer, men trenden er nedadgående i begge landene.

I en verden der det trengs økt matproduksjon og bedre selvforsyning, er matproduksjonen i fjellet og utmarka en styrke og et viktig potensial for framtida. I dag blir kun halvparten av de tilgjengelige fôrressursene i den norske utmarka utnyttet til matproduksjon. Også i Sverige finnes det store uutnyttede fôrressurser i utmarka, selv om disse ikke er kvantifisert på samme måten som i Norge. Disse beiteområdene representerer en betydelig ressurs ikke minst med tanke på de utfordringene som følger med klimaforandringene i tida framover.

Også hester går på utmarksbeite og hesteslipp i fjellet er en gammel tradisjon. De beiter først og fremst på gras, og tar mye av beitefôret som står igjen etter kyrne.

Setring ved Hiåvolla, Endalen i Trøndelag.

Terroir og lokalt særpreg

Naturlige forhold som klimaet, topografien, høyden over havet, geologien og jordsmonnet utgjør rammene for utformingen av vegetasjonstypene og fôrressursene i skogen og på fjellet. Mangfoldet av driftsmåter knytta til seterbruket (sv. fåbodbruket) har utviklet seg i samspill med disse rammene og resultert i mange artsrike naturbeiter og et stort mangfold av lokale matprodukter. Melkeproduksjon basert på artsrike fjellbeiter og med et lavt forbruk av kraftfôr har dessuten vist seg å gi melk av unik kvalitet. Slik melk har et høyere innhold av gunstige fettsyrer og antioksidanter, sammenlignet med «normal» sommer- og vintermelk. Den samme unike kvaliteten har blitt påvist hos produkter som rømme, brun geitost og fløte produsert i seterlandskapet. Også koteletter fra lam slakta direkte fra fjellbeiter i Trøndelag viste seg å ha en mer gunstig kjemisk sammensetning (høyere innhold av omega-3, polyfenoler og β -karoten) enn koteletter fra lam som ble fôra med kraftfôr etter beitesesongen. I en smakstest utført med 60 personer, viste det seg også at kjøttet fra lam, som ble slaktet direkte fra

Terroir

UNESCO definerer terroir på følgende måte (2005):

Terroir er et geografisk avgrensa område der lokalsamfunnet i løpet av historia har opparbeidd seg et sett med kulturelle særtrekk, kunnskap og praksiser basert på en tett samhandling mellom biofysiske og menneskelige faktorer. Kombinasjonen av teknikker som er involvert i produksjonen viser originalitet, gir typisk karakter og omdømme for varer som har sitt opphav fra denne geografiske regionen, og derfor også fra stedets innbyggere. «Terroir» er levende og innovative rom/arenaer som ikke kan reduseres bare til tradisjon.

(Delheure et al., 2014)

fjellbeitene, ble foretrukket framfor kjøttet fra lam som ble slutt-fôra med kraftfôr på gården.

Flere undersøkelser viser at det er fordelaktig for melkekvaliteten at kua har en variert diett som består av urter, lyng, busker og trær. Innholdet av blant anna E-vitamin i beiteplantene øker dessuten med høyden over havet. Derfor kan matproduksjon basert på fjellbeiter gi produkter av lokal og spesiell kvalitet. Råvarer og matprodukter som vin og ost, som har slike spesielle kvaliteter og særpreg, og som kan knyttes til et bestemt sted eller en region, beskrives ofte med det franske begrepet «terroir». Setermat, som er produkter basert på tradisjonell drift og med spesiell kvalitet, kan sies å være slike terroir-produkter. Vi har ingen gode norske eller svenske uttrykk som dekker innholdet i begrepet «terroir», men gode seterprodukter oppfyller gjerne kriteriene for denne betegnelsen.

Formidling av verdiene og sammenhengene i landskapet

Folk ved setrene var gjestfrie og setrene spilte derfor en viktig rolle i utviklinga av turismen i fjellet. Da DNT (Den Norske Turistforening) ble etablert i 1868, ble det inngått avtaler med lokale bønder og andre om å guide og tilby overnatting til turistene. Sverige var også tidlig ute med seterturisme. Den Svenska turistforeningen ble etablert i 1884 og i flere av de tidlige årbøkene blir det fortalt at man kunne besøke og overnatte på setrer på veien til fjells. DNT har i dag mer enn 300 000 medlemmer, og fremdeles ligger mange av DNT sine hytter på gamle setervoller. De merke turistrutene følger ofte de gamle ferdselsårene og kløvstiene i fjellet, der det er mange slags spor etter seter- og utmarksbruken. Enkelte steder finnes det fortsatt også setrer som er i drift. Dessverre har turistene ofte dårlig tilgang på informasjon om den tidligere bruken og hva de faktisk ser i landskapet. Informasjonstiltak i form av plakater, tavler og enkle brosjyrer som gir kortfatta faktakunnskap om de synlige sporene i kulturlandskapet kan derfor gi nye opplevelser. Slik lokal informasjon vil også bidra til at tilreisende får en bedre forståelse

Fjellbeite og matkvalitet

Undersøkelser i Oppland og Buskerud, viser at ulike plantegrupper påvirker den kjemiske sammensetninga til melka på forskjellige måter. Innholdet av β -karoten og omega-3 (α -linolensyre) i melka ble for eksempel høyere ved høyere inntak av urter. Analyseresultatene viste også at sommermelka som ble produsert på fjellet hadde spesielle positive egenskaper som kan gi opphav til spesielle fjellprodukter (Sickel et al. 2012, 2014 & 2015).

Fra undersøkelser av rømme og brun geitost fra to setrer i Budalen (Trøndelag) ble det påvist et høyere innhold av gunstige fettsyrer, β -karoten og vitamin E, enn i tilsvarende produkter fra TINE. Også fra en av setrene i Hede (Jämtland) ble de samme resultatene påvist i fløte.

β -karoten er et oransje/gult fargestoff som finnes i mange av fjellplantene og som overføres til melkeproduktene. Rømme, smør og ost som produseres i fjellet er derfor gulere i fargen enn andre melkeprodukter. β -karoten fungerer som en antioksidant og omdannes til vitamin A i kroppen.

Det fôret dyra spiser påvirker i stor grad sammensetninga av fett i kjøttet og melka. Sammensetninga av fett påvirker i sin tur smaken. Fôring basert på grovfôr gir et høyere innhold av omega-3 fettsyrer i produktene enn fôring basert på kraftfôr.

Storfe finner gjerne gode beiteplasser langs elver, vatn og myrer hvor de først og fremst beiter på gras og urter, men også på halvgras og lauv.

for den tidligere og nåværende bruken, og dermed bedre innsikt i hvordan alt henger sammen i kulturlandskapet.

Ved å formidle sammenhengene mellom den lokale maten og landskapet, kan turistene få forståelse for hvor viktig det er å opprettholde seterdrifta både med tanke på å ivareta tradisjonene med melkeforedlingen, men også for å ta vare på det biologiske mangfoldet. På mange turisthytter legger man i dag vekt på å servere lokal mat og historier knytta til den. Geografisk opphav, produksjonsprosesser og matkvalitet er ofte selvfølgelige deler av denne mathistoria. Kunnskap om hvordan landskapet, plantene og maten henger sammen bør også gjerne formidles.

Blomstrende planter er en viktig del av det biologiske mangfoldet i fjellet, og fotturister kan selv oppleve fargene og den estetiske verdien av dem når de står i full blomst. Disse plantene er i tillegg verdifullt beitefôr som påvirker kvaliteten til kjøttet og melkeproduktene. En del av urtene i seterlandskapet er også aromatiske planter, som tradisjonelt har blitt brukt som smakstilsetninger i mat og drikke. Ved å fortelle om slike sammenhenger og ved å bruke innslag av lokale, spiselige planter i måltidene på turisthytter og fjellhotell, kan man skape en sterkere forståelse for sammenhengene mellom

Tabell. Eksempler på planter som ble beita i seterlandskapet i Valdres (Oppland) og Budalen (Trøndelag), og hvilken effekt de har på melke kvaliteten. Tradisjoner som er knyttet til plantene, og hvilken type kunnskap som kan egne seg å formidle til turister er også tatt med i tabellen.

Beiteplante	Kjemiske komponenter/ kjente effekter på melkekvaliteten	Tradisjonell plantekunnskap	Potensiell kunnskap som kan formidles i turismesammenheng
Marikåpe (<i>Alchemilla</i> spp.) (sv. daggekåpa)	Positivt korrelert med flerumettete fettsyrer i melkefettet	Medisin, magiske krefter, værtegn, barneleik, blomsterkranser, plantefarging, kalenderplante, dialektnavn	Positiv påvirkning på melkekvalitet, tradisjonskunnskap
Harerug (<i>Bistorta vivipara</i>) (sv. ormrot)	Høye nivåer av vitamin E	Spiselige yngleknopper og røtter	Positiv påvirkning på melkekvalitet, kan spises, tradisjonskunnskap
Skogstorkenebb (<i>Geranium sylvaticum</i>) (sv. skogsnäva)	Inneholder terpenener	Blomsterkranser	Positiv påvirkning på melkekvalitet, frodige, blå-fiolette blomster som er lette å se
Tiriltunge (<i>Lotus corniculatus</i>) (sv. kåringtand)	Positivt korrelert med flerumettete fettsyrer i melkefettet	Medisin, te, blomsterkranser, kalenderplante, dialektnavn	Positiv påvirkning på melkekvalitet, gule blomster som lyser opp i landskapet, tradisjonskunnskap
Tepperot (<i>Potentilla erecta</i>) (sv. blodrot)	Inneholder terpenener	Medisin, kalenderplante, te, tobakk, dialektnavn	Positiv påvirkning på melkekvalitet, gule blomster som kan danne fine tepper, tradisjonskunnskap
Blåkoll (<i>Prunella vulgaris</i>) (sv. brunört)	Inneholder terpenener	Dialektnavn	Positiv påvirkning på melkekvalitet, blå blomster som man kan finne særlig på setervollen
Vier (<i>Salix</i> spp.) (sv. vide)	Høyt innhold av vitamin E	Farging, vidjefletting, kalenderplante, medisin, råmateriale, vinterfôr	Positiv påvirkning på melkekvalitet, tradisjonskunnskap
Løvetann (<i>Taraxacum</i> spp.) (sv. maskros)	Positivt korrelert med flerumettete fettsyrer i melkefettet	Kaffe-erstatning, dialektnavn, skulle gi mye og god melk	Positiv påvirkning på melkekvalitet, tradisjonskunnskap
Rødkløver (<i>Trifolium pratense</i>) (sv. rødkløver)	Positivt korrelert med flerumettete fettsyrer i melkefettet	Værtegn, blomsterkranser, kalenderplante, medisin, nektar (barn sugde nektar ut av den), en av de beste fôrplantene, firkløver skulle bringe lykke	Positiv påvirkning på melkekvalitet, rødfiolette lett gjenkjennelige blomster, tradisjonskunnskap
Hvitkløver (<i>Trifolium repens</i>) (sv. vitkløver)	Positivt korrelert med flerumettete fettsyrer i melkefettet	Værtegn, kalenderplante, en av de beste fôrplantene, firkløver skulle bringe lykke, dialektnavn	Positiv påvirkning på melkekvalitet, hvite blomster som kan danne tepper i beitemark, tradisjonskunnskap
Fjellfiol (<i>Viola biflora</i>) (sv. fjällviol)	Høye nivåer av vitamin E	Dialektnavn	Positiv påvirkning på melkekvalitet, gule, vakre blomster
Blåbær (<i>Vaccinium myrtillus</i>) (sv. blåbär)	Høye nivåer av vitamin E	Kalenderplante, spiselig, medisinplante for folk og fe, ble sagt å være en ganske god beiteplante i blomstringsperioden, farging, dialektnavn	Positiv påvirkning på melkekvalitet

Plantearter som beites i seterlandskapet

Harerug (*Bistorta vivipara*, sv. ormrot) er ei av de vanlige plantene i seterlandskapet. Planten har spiselige yngleknopper og røtter. Ofte ble knoppene spist av barn med melk på. I Trøndelag ble den blant anna kalt «hårrårug» og «fuglemat». Den inneholder høye verdier av vitamin E, og bidrar dermed positivt til kvaliteten på melka.

Hvitkløver (*Trifolium repens*, sv. vitkløver) er en av de beste beiteplantene, og det ble sagt at «den er kraftig, som havre for hestene». Tradisjonelt ble den brukt som kalenderplante for når man kunne starte med slåttonna. Det skulle også bringe lykke å finne «firkløver». Det er påvist positive sammenhenger mellom beite av hvitkløver og umetta fettsyreer i melkefettet.

Skogstorkenebb (*Geranium sylvaticum*, sv. skogs-näva, midsommarblomster) kan vokse godt over skoggrensa i fjellet. I Trøndelag ble den blant anna kalt for «blå sankthansblomster», «seksokblomster», «blåstut» og «daldråppa». Planten blomstrer med flotte blå blomstrer som lyser opp i seterlandskapet. Folk tok den ofte med i blomsterkranser.

Tiriltunge (*Lotus corniculatus*, sv. käringtand) ble i Trøndelag for eksempel kalt «tel'litong», «tell'litong», «hånnåkam» og «Jomfru Maria gullsko». Det var vanlig å ta den med i blomsterkranser, men den ble også tørka, ekstrahert i brennevin og brukt som medisin. Det er påvist positive sammenhenger mellom beiting på tiriltunge og innholdet av umetta fettsyreer i melka.

Geitene er flinke til å ta seg fram i brattlendt terreng og foretrekker å beite på lauv og skudd av busker og trær.

landskapet, plantene og maten, og framheve at seterlandskapet er et produkt av lang tids bruk av de lokale naturressursene. Man kan fortelle at seterdrifta og beitedyra er avgjørende for at blomstrende naturbeiter ikke skal forsvinne og for at landskapet ikke skal gro igjen slik at utsikten blir borte. Man kan beskrive hvordan det gro igjen ikke bare nedenfor, men også ovenfor skoggrensa slik at artsrike arealer der også forsvinner. Ovenfor skoggrensa gro det ikke igjen med trær, men med einer, dvergbjørk eller vier slik at det blir vanskeligere å ta seg fram i fjellet.

Det er også viktig å formidle hvor mange funksjoner beitedyra har i slike kulturlandskap. Beitedyra bidrar til å holde landskapet åpent og gamle ferdselsårer framkommelige, samtidig som de opprettholder de urterike grasmarkene som gode fôrressurser også for framtida. Hvilke planter beitedyra velger, vil i neste omgang påvirke kvaliteten til matproduktene, slik tekstboksen og tabellen på foregående sider viser.

Husdyr bidrar til å holde landskapet åpent og ivaretar det biologiske mangfoldet.

Betydningen av et aktivt seterbruk for landskapet og artsmangfoldet

På verdensbasis trues mange arter av utryddelse, ei utvikling som i stor grad har sammenheng med de omfattende arealendringene som har foregått de siste tiåra. I Europa gjelder dette ikke minst kulturlandskapet og kulturlandskapsartene, som lyselskende blomster og pollinerende insekter. Intensiv matproduksjon med et høyt forbruk av gjødsel og plantevernmidler er en av årsakene til nedgangen, men omfattende gjengroing i mer avsidesliggende områder, hvor arealene ikke lenger anvendes til matproduksjon, er også en viktig årsak. I Norge er 24 % av de trua artene knytta til kulturlandskapet, mens det i Sverige er 33 % av de trua artene som er det. Ytterligere 22 % av de svenske trua artene anvender kulturlandskapet av og til. Mesteparten av kulturlandskapets biologiske mangfold i Norge i dag, finnes i dag i utmarka. Å opprettholde seter- og utmarksbruken er derfor svært viktig hvis vi skal ivareta dette mangfoldet. Dette er også i tråd med internasjonale kon-

vensjoner om biologisk mangfold og kulturarv, som både Norge og Sverige har skrevet under på og forpliktet seg til å følge opp.

Mange av de såkalte semi-naturlige naturtypene, som de gamle slåttemarkene og naturbeitemarkene, har eksistert så lenge at folk gjerne tror de er naturlige. Ikke før drifta opphører, landskapet gror igjen og skogen lukker seg for eksempel rundt hytta, forstår man betydningen av den tradisjonelle bruken. Ofte forklarer man gjengroinga i fjellet med at det er et resultat av klimaendringene, men foreløpig er det opphøret av den tradisjonelle beitebruken og vedhogsten som er den viktigste grunnen til gjengroinga. Økt temperatur som følge av klimaendringene vil dessuten gjøre at gjengroingsprosessene i landskapet generelt går raskere og at skoggrensa flyttes oppover. Man må også anta at beiteskogen (sv. fåbodskogen) blir tettere hvis man ikke øker antall beitedyr i utmarka eller forlenger beitesesongen. Samtidig vil fjellheiene (de boreale heiene) trolig også vokse enda raskere til med busker og trær, slik at disse arealene på sikt kan miste sine kvaliteter som gode beiteresurser. Så lenge hevden fortsetter med hogst, slått og beite antar man likevel at de åpne kulturmarksengene kan bestå omtrent slik de er i dag i hvert fall de nærmeste tiåra.

I dag er mangelen på beitedyr en av de største utfordringene i arbeidet med å ta vare på kulturlandskapet og det biologiske mangfoldet. Vi kan si at beitedyra er selve nøkkelen til å opprettholde kulturbetinga naturtyper. De påvirker vegetasjonen med tråkk, valg av beiteplanter, omfordeling av næringsstoffer ved naturlig «gjødsling» m.m., en påvirkning som det er praktisk talt umulig å imitere. Det at vi i stor grad har mistet den helhetlige forståelsen for landskapet, som våre forfedre hadde, gjør at vi lett kan miste kunnskap også om de økologiske prosessene.

Prosessen mot ei gjengroing av landskapet starter lenge før busker og trær invaderer kulturmarkene. I konkurransen om lys, vil mange av de små plantene, som er typiske i seterlandskapet, forsvinne raskt. De klarer seg ikke i konkurransen med mer høyvokste, næringskrevende plantearter som får bedre levevilkår når drifta opphører. I fjellet ser vi nå mange steder at tette bestand

Semi-naturlige naturtyper:

Semi-naturlige naturtyper er naturtyper som er påvirket av menneskelig aktivitet, slik som slått, brenning, beiting og lauving gjennom lang tid. De fleste artene i de semi-naturlige naturtypene finnes naturlig i regionen, men sammensetninga av artene i de semi-naturlige naturtypene er avhengig av at menneskenes og husdyras påvirkning fortsetter.

av tyrihjelm fullstendig tar over i de gamle fjellbeitene. Dette gir signaler om at bruken og utnyttelsen av beiteressursene i fjellet ikke lenger er tilstrekkelig. Store og tette bestand av tyrihjelm har gjerne sammenheng med at det er for lite storfe på beite som har evne til å trække i stykker rotsystemene. Det er svært positivt for landskapet og det biologiske mangfoldet i fjellet at sauebeitinga opprettholdes på et passe nivå. Eksemplet med tyrihjelm illustrerer likevel at det trengs ulike typer beitende husdyr i fjellet hvis de ulike vegetasjonstypene skal kunne opprettholdes. De tradisjonelle storferasene er kjent for å beite sterkere på busker og kratt og på mer fattige vegetasjonstyper enn de moderne rasene. De er mest sannsynlig spesielt godt egna i denne sammenheng.

Det er viktig å ta vare på innholdsrike seterlandskap mens de ennå finnes, fordi det er vanskelig å gjenskape dem på en fullgod måte. Når gjengroinga tiltar og landskapet lukker seg, har en stor del av det biologiske mangfoldet allerede gått tapt. Hvis man på nytt åpner opp landskapet, er det ikke sikkert at alle de artene som tilhører der, kan spre seg inn igjen. Ved gjengroing blir også mange av kulturminnene overgrodd, de blir vanskelige å få øye på og kanskje ødelagte. På denne måten blir landskapet fattigere og

Store utmarksarealer i fjellet gror nå igjen med tyrihjelm.

Landskapet før og nå! Det øverste bildet viser hvordan landskapet så ut ved plassen Hestsjøen i Stjørdaal, Trøndelag omkring 1890. Fargebildet nederst ble tatt på samme sted i 2002 og viser hvordan det tidligere åpne landskapet nå gror igjen.

mindre variert. Den naturlige overføringen av tradisjonskunnska-
pen til neste generasjon opphører også når seterbruket opphører.
Kunnskap, som kan vise seg å være viktig for ei framtidig bruk av
seterlandskapet til matproduksjon, kan dermed gå tapt.

En seterundersøkelse som ble gjennomført av Stensgaard i
2009–2015, viser at 29 % av seteranleggene i Norge enten slås
eller beites. Omtrent halvparten av setervollene ble vurdert som
åpne eller i startfasen av gjengroinga slik at de fortsatt kan restau-
reres uten altfor stor innsats. Den samme undersøkelsen viser at
det i 2015 var 922 setrer i aktiv drift i Norge. Dette viser at antall
seterbrukere stadig går ned, og at seterbrukskulturen nå har blitt
svært sårbar. I Sverige fikk 212 setrer miljøstøtte i henhold til de
svenske støtteordningene i 2012, mens det i 2016 var 120 setrer.
Det totale antallet svenske setrer har over flere år blitt beregnet til
ca. 200, men ingen vet helt sikkert om dette er riktig, noe som har
sammenheng med hvordan «fäbod» (no. seter) defineres. I Sverige
trenger man ikke lenger å ha melkekyr eller melkegeiter på setra
for at den skal defineres som «fäbod i drift».

Utmarksressurser som potensial for økt selvforsyning

Selv om utmarka i Norge utnyttet i større grad enn i Sverige, er
det store muligheter for å øke bruken av utmarksbeitene i begge
landene. Yngve Rekdal (2013) har regnet ut at det produseres
omtrent 950 millioner fôrenheter i den norske utmarka per år.
I 2012 ble omtrent 400 millioner fôrenheter høsta av husdyr og
tamrein, noe som tilsier at antall husdyr på utmarksbeite teoretisk
sett kan fordobles i Norge. For Sverige finnes det ingen lignende
tall, men trolig finnes det like store uutnyttta ressurser der. Dette
er naturressurser som kan være verdifulle med tanke på å utvikle
bærekraftige lokalsamfunn for framtida.

I en studie gjennomført av Sveriges lantbruksuniversitet (SLU),
konkluderte man med at Sverige i dag har en «konkurranseskraf-
tig jordbrukssektor», men at dette likevel ikke er noen garanti for

at jordbruket kan sikre matproduksjonen i tilfelle krig eller kriser. Jordbrukets avhengighet av importerte ressurser utenfra er høyt og gjør det svært sårbart hvis det skulle inntreffe krisesituasjoner. De store melkegårdene trenger store mengder fôr som ikke lagres på gårdene, men som transporteres dit med jevne mellomrom, og vanntilgangen er vanligvis avhengig av elektriske pumper. Det kreves også at melkehentingene fra gårdene fungerer på en god måte, slik at melka ikke blir ødelagt. Kjøttproduksjonen, som til en stor del foregår på naturbeitemarkene, vil i hvert fall i sommerhalvåret fungere bedre og sikrere. Den svenske studien påpeker videre at man må skape bedre lokale kretsløp av drivstoff og gjødsel og at produksjonen generelt må bli mer ressurseffektiv.

Den langvarige tørken i 2018 endte med fôrmangel og økt nedslakting både i Sverige og i Norge. Situasjonen som oppstod ga oss en indikasjon på hva som kan skje når uforutsette kriser rammer. Utmarksarealer, som har blitt ansett som lite attraktive de siste tiåra, ble brukt til beite og slått igjen, og lauving av trær ble på nytt aktualisert som en relevant fôrressurs. Flere eksempler viser at de arealene som ikke nødvendigvis er de mest produktive kan ha andre verdifulle kvaliteter. Slike arealer kan være mer motstandsdyktige mot uforutsette hendelser som flom, tørke og insektangrep, og ha bedre evne til å tilpasse seg et endret klima. Disse arealene vil derfor kunne ha en verdi også i framtidens jordbruk.

Mange seterbrukere velger å videreforedle noe av melka til produkter som selges fra setra. Et alternativ er å levere melka direkte til meieriet, der dette er mulig.

Storfe krysser gjerne både bekker og elver for å nå fram til de beste beiteområdene.

Kunnskapen som har blitt utvikla innenfor utmarks- og seterbruket, er basert på de lokale erfaringene som folk har tilegnet seg gjennom lang tid, og kan komme til nytte igjen under slike forhold. Den inkluderer kunnskap om hvor de beste fôrressursene finnes, hvilke planter som er gode beiteplanter, hvordan man praktisk anvender plantene til ulike formål og hvordan man produserer gode og holdbare matprodukter. I vårt industrielle samfunn hvor vi opplever at vi er frikoblet fra disse ressursene, kan tapet av denne typen arealer og kunnskap gjøre oss mer sårbare i uforutsette situasjoner. Både kunnskap, naturbeiter og gamle slåttemarker bør av den grunn holdes i god hevd slik at de kan være en ressurs for framtida.

I en rapport utgitt av Nordisk Ministerråd, diskuterer Karlsson mfl. (2017) ulike scenarier for hvordan man i framtida kan øke selv-forsyningsgraden til de nordiske landene, under de naturgitte forholdene som finnes. De påpeker flere fordeler ved å øke selv-forsyningsgraden, slik som mindre transport og kortere avstander mellom produsenter og forbrukere. Dette kan i sin tur gi bedre matkvalitet, større produktmangfold, bedre smak, mer tilfredse forbrukere og en økt forståelse for betydningen av å ta vare på miljøet og naturen. Scenariene som beskrives i rapporten bygger

på mindre konkurranse mellom fôrproduksjonen og matproduksjonen. Videre legger den til grunn at mesteparten av maten i Norden produseres etter økologiske prinsipper. I den utstrekning melk og kjøtt skal produseres, mener forfatterne at dette bør skje på naturbeitemarkene både for å unngå konkurranse med annen matproduksjon og for å ivareta biologisk mangfold. Også vinterfôret bør etter deres mening produseres på semi-naturlig slåttemark.

Renndølsetra i Innerdalen, Møre og Romsdal har vært i kontinuerlig drift siden 1740.

Seterlandskapet og klimaforandringene

Karbonet følger et kretsløp mellom karbonlageret i havet, karbondioksid (CO₂) i atmosfæren og karbon lagret i jord og i biomassen i ulike naturtyper. Til tross for at mengden karbon i økosystemene

på land er lavt i forhold til karbonlagrene i havet, spiller vegetasjonen og jorda en viktig rolle for reguleringen av CO₂ i atmosfæren. Det biologiske kretsløpet av karbon foregår først og fremst på landjorda. Plantene binder solenergi og karbon gjennom fotosyntesen, og i form av energirike karbonforbindelser utnyttes denne energien deretter av dyr og mennesker. Da frigjøres CO₂ på nytt til atmosfæren (via respirasjonen). Også brann medfører at store mengder karbon frigjøres til atmosfæren.

Det organiske innholdet i jorda utgjør et stort karbonlager. Dette bygges opp ved at det stadig tilføres dødt organisk materiale. En liten del av dette karbonet blir lagret langsiktig i jorda, men meste-parten blir etter hvert frigjort til atmosfæren når det organiske materialet brytes ned av sopp og bakterier. Nedbrytnings-hastigheten påvirkes både av kvaliteten på det organiske materialet, temperaturen, fuktigheten og artssammensetninga av bakterier og sopp.

Skogøkosystemene binder mye karbon, og i Europa har plan-ting av skog derfor blitt et omfattende klimatiltak. Klimanytten av dette tiltaket er imidlertid ikke tilstrekkelig dokumentert. Arealene der det er aktuelt å plante skog er i all hovedsak åpne grasmarker, altså stort sett beitemark. Skog binder betydelige mengder karbon i vekstperioden, men vi har foreløpig liten kunnskap om hvor mye karbon som kunne blitt lagret i beitemarka, hvis den ikke ble tilplan-tet. Vi vet at det i tropiske strøk bindes mest karbon i biomassen over jordoverflata i skogen, mens det i nordlige strøk bindes mest karbon i jorda. Det er få undersøkelser som omhandler karbonlag-ringen i naturbeitemarkene i Norden, men eksisterende kunnskap tyder på at naturbeitemarkene lagrer minst like mye karbon i jorda som det skogen gjør. Trærne i skogen binder mer karbon enn gra-set i beitemarkene, men til gjengjeld har grasmarkene større såkalt albedoeffekt, dvs. de reflekterer solinnstrålingen i større grad enn det skogen gjør. Særlig absorberer barskogen mye av solinn-strålingen og bidrar på den måten til temperaturøkningen.

Beitedyra blir ofte beskyldt for å bidra til klimaforandringene fordi de slipper ut metan og lystgass. Men beitedyra kan også bidra

positivt i klimaregnskapet. De holder landskapet åpent og kan på den måten bidra til å opprettholde en høy albedoeffekt. I tillegg har optimal beiting vist seg å kunne øke karbonlagringen i jorda. Noen forskere mener til og med at beiting kan øke karbonlagringen så mye at det veier opp for det utslippet av lystgass og metan man naturlig får fra beitedyra. Det kan se ut som om den positive virkningen av beiting på karbonlagringen er spesielt stor i naturbeitemarkene, fordi den karakteriseres av et høyt biologisk mangfold, av at plantene har dype røtter og av at det finnes mye mykorrhiza (eller «sopprot», en symbiose/samspill mellom planterøtter og sopp).

I en ny norsk undersøkelse ble tre forskjellige naturtyper i fjellet (vierkratt, fjellenger og fjellheier) studert i forhold til klimapåvirkning. Fotosyntesen, respirasjonen (karbonutslippet) og innlagringen av karbon ble målt, og resultatene av undersøkelsen ble

Det er viktig med virkningsfulle tiltak mot klimaforandringene. De skaper store problemer som ekstremvær med nedbør og tørke. Tørken i 2018 forårsaket store skogbranner i Sverige som her i en gammel seterskog i Kårböle i Hälsingland. Bildet er tatt ett år etter at det brann.

noe uventa. Til tross for at vierkrattene består av mye forveda vegetasjon, så lagret vierkrattene minst karbon av de tre naturtypene. Det var de åpne grasmarkene, altså fjellenga, som lagret mest netto karbon. Disse resultatene tyder på at den forbuskingen og gjengroinga som nå foregår i seterlandskapet faktisk kan være med på å påskynde klimaforandringene. Å holde seterlandskapet åpent ved fortsatt beitebruk, vil med andre ord kunne være et positivt klimatiltak. Mer forskning om de nordiske naturbeitemarkenes rolle i klimasammenheng er imidlertid nødvendig for å kunne si hvilken betydning seterlandskapet kan ha for klimaet og klimaforandringene.

Seterlandskapets framtid

I ei tid med stort fokus på endringene i klimaet og økende befolkningsvekst, kan det være på sin plass å peke på de mulighetene som ligger i det å utnytte naturressursene og seterlandskapet på en god måte. Seter- og utmarksbruket er en ressurseffektiv måte å drive husdyrhold på, som samtidig bidrar til å ta vare på store natur- og kulturverdier. I Norge er seterbruket høyst levende i mange bygder, men antall setrer i bruk går dessverre stadig ned. I Sverige har den negative utviklinga kommet lenger, og seterbruket blir ofte sett på som noe «gammeldags», som i beste fall er interessant som et besøksmål i kulturturismen. Men kanskje er det nå på tide å se seg litt tilbake, ta lærdom av tidligere generasjoners bruk av naturressursene og seterlandskapet, og ta med seg denne kunnskapen inn i framtida?

Seterbruket holdes levende av entusiastiske bønder og andre som ønsker å ta vare på de lokale tradisjonene.

Litteratur

- Aarrestad, P. A., Bjerke, J.W., Follestad, A., Jepsen, J.U., Nybø, S., Rusch, G. M. & Schartau, A. K. 2015. *Effekter av klimaendringer og klimatilpasningsarbeid på naturmangfold og økosystemtjenester*. NINA Rapport 1157.
- Adolfsson, P. & Johansson, M. 2017. *Vägar framåt: En behovskartläggning för fäbodbruket i Sverige*. Attime AB, Huskvarna.
- Bele, B., Norderhaug, A., Kvarnström, M., Linkowski, W.A., Tunón, H. & Wissmann, J. 2013. Utmarksbeiting i Norge og Sverige, fra tradisjonell bruk til muligheter i framtida – verdier og utfordringer. *UTMARK – tidsskrift for utmarksforskning*. 1, 2013. <http://www.utmark.org>
- Bele, B. & Sickel, H. (red.) 2015. *Terroir på norsk – husdyrprodukter med lokal identitet*. Bioforsk FOKUS 10(6).
- Bele, B., Sickel, H. & Norderhaug, A. 2017. Lokal matproduksjon og terroir – økosystemtjenester fra fjellbeiter. *Lommen* 53: 39-41.
- Bele, B., Sickel, H. & Norderhaug, A. 2017. Tourism and terroir products from mountain summer farming landscapes. *Journal of Gastronomy and Tourism* 2, 233–245.
- Bérard, L. & Marchenay, P. 2006. Local products and geographical indications: taking account of local knowledge and biodiversity. *International Social Science Journal. Cultural Diversity and Biodiversity* 187, 109–116.
- Cantarello, E., Newton, A.C., & Hill, R.A. 2011. Potential effects of future land-use change on regional carbon stocks in the UK. *Environmental Science and Policy* 14, 40–52.
- Ciais, P., J.-F. Soussana, et al. 2010. The greenhouse gas balance of European grasslands. *Biogeosciences Discussions* 7, 5997–6050.
- Dahlberg, A., Emanuelsson, U. & Norderhaug, A. 2013. *Kulturmark og klima: en kunnskapsoversikt*. DN-Utredning 7-2013.
- Delheure, L., Heneghan, M., Jackson, R., Meredith, D., Leonard, B., Conneely, R., Ryan M. & O'Donoghue, C. (eds.) (2014). Rural

- tourism. S. 170-221 I: O'Donoghue, C., Conneely, R., Frost, D., Heanue, K., Leonard, B. & Meredith, D. *Rural Economic Development in Ireland*. Teagasc: the Agriculture and Food Development Authority, Carlow.
- Eriksson, C. & Wagenfors, T. 2012. *Fäbodbrukare om fäbodbrukets framtid*. Rapporter från Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet, Nr. 4/2012.
- Eriksson, C. 2013. *Fäboden som politiskt rum. Att vara fäbodbrukare i den gemensamma lantbrukspolitiken*. Acta Universitatis agriculturae Suecia, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Eriksson, C. & Wangenfors, T. 2012. *Fäbodbrukare om fäbodbrukets framtid*. SLU, Rapporter från Institutionen för stad och land Nr 4/2012.
- Eriksson, C., Norrlin, S.S. & Heed, J. 2016. *Hur skulle Sveriges lantbruk drabbas vid en avspärrning?* Framtidens lantbruk – djur, växter och markanvändning, SLU, Uppsala.
- Fylkesmannen i Trøndelag 2018. *Retningslinjer for regionale miljøtilskudd i jordbruket i Trøndelag 2018*.
- Fylkesmannen i Møre og Romsdal 2018. *Regionalt miljøprogram for Møre og Romsdal*. Revidert 2018.
- Gudheim, H. 2013. *Kinning, bresting og YSTING I VALDRES sett i norsk og internasjonal sammenheng*. Mat & Kultur AS, Ulnes.
- Hedén, A.-C. 2014. *Fäbodnäringens förutsättningar i Sverige. Utvärdering av fäbodbruk, fäboddrift och utmarksbete i Landsbygdsprogrammet 2007–2013*. Länsstyrelsen i Dalarna, Falun.
- Karlsson, J., Röös, E., Sjunnestrand, T., Pira, K., Larsson, M., Andersen, B.H., Sørensen, J., Veistola, T., Rantakokko, J., Manninen, S. & Brubæk, S. 2017. *Future Nordic Diets. Exploring ways for sustainable feeding the Nordics*. TemaNord 2017:566.
- Oterholm, B. 2005. Gamle norske melkeprodukter. *Jord og gjerding 2005*: 53–74.
- Rekdal, Y. 2013. Beite i utmark – kvalitet og kapasitet. *Bioforsk Fokus* 8(2): 135–137.

- Sandström, J., Bjelke, U., Carlberg, T. & Sundberg, S. 2015. *Tillstånd och trender för arter och deras livsmiljöer – rödlistade arter i Sverige 2015*.
- Sickel, H., Bilger, W. and Ohlson, M. 2012. High Levels of α -Tocopherol in Norwegian Alpine Grazing Plants. *J. Agric. Food Chem.* 60: 7573–7580.
- Sickel, H. Abrahamsen, R. K., Eldegard, K., Lunnan, T., Norderhaug, A., Petersen, M.A., Sickel, M., Steenhuisen, F. & Ohlson, M. 2014. Dairy cattle on Norwegian alpine rangelands - grazing preferences and milk quality. *Options Méditerranéennes, Series A: Mediterranean Seminars*, no. 109: 87–90.
- Sickel, H., Bele, B., Eltun, R., Finnes, O.-A., Fystro, G., Hovstad, K. A., Jørgensen, M., Lind, V., Todnem, J. & Steinshamn, H. 2015. *Local food identity and quality – landscape and ecosystem services from Norwegian semi-natural grassland and rangeland*. Book of abstracts, Cherscape Conference III, Landscape Community, Oslo, 18–20 May 2015: 29.
- Stensgaard, K. 2017. *Hvordan står det til på setra? Registrering av setermiljøer i perioden 2009–2015*. NIBIO Rapport 2017/88.
- Sørensen, M.V., Strimbeck, R., Nystuen, K.O., Kaps, R.E., Enquist, B.J. & Graae, B.J. 2018. Draining the pool? Carbon storage and fluxes in three Alpine plant communities. *Ecosystems* 21: 316–330.
- Tunón, H., Linkowski, W.A., Bele, B., Kvarnström, M., Norderhaug, A. & Wissman, J. 2013. Views of landscape. Reflections on the governance of Scandinavian transhumance. *Baltic worlds* 6(3-4): 53–60.

Etterord

Siv Beate Eggen

Seterbruker på Eggjaseteren i Snåsa

Styreleder for *Norsk seterkultur*

DENNE BOKA TAR OSS MED inn i seterbrukets historie og viser hvordan mennesker gjennom erfaringer har brukt sine kunnskaper om naturen og naturressursene for å livnære seg gjennom beitebruk i utmark og slåtter på setervoller og myrer. En høstingskultur der produksjon av mat har bidratt til livsviktig vinterfôr til både folk og fe. Tradisjonell kunnskap har utviklet seg gjennom erfaringer og blitt overlevert til nye generasjoner. Kunnskap om beitebruk, høsting av vinterfôr, stell av dyr, melkehåndtering, konservering, kulturvekster og medisinerplanter er noen eksempler. Denne kunnskapen er en immateriell kulturarv som holdes levende gjennom bruk. Det er et viktig argument for at seterbrukets historie må fortsette og ikke brytes.

Her er to av de viktigste medarbeiderne på setra i gang med å om-danne plantefiber til menneskeføde.

Det er utfordrende å lære seg å yste. Som nybegynnere kan man dra nytte av de lokale tradisjonene og lære av andres erfaringer.

Alle erfaringer oppleves kanskje ikke som like trivelige, men med et åpent sinn kan man alltid lære seg noe.

Antall setre i Norge er kraftig redusert, og med stadig færre melkebruk og mer intensivt jordbruk fortsetter dessverre trenden. Jeg bor selv i et område der seterdrift har vært helt borte i flere tiår. Men det finnes fremdeles kulturspor og kulturminner i kulturlandskapet. Vår biologiske kulturarv på setervoller og beitemark er der enda, men gjengroingsvektene prøver å ta over, så det er viktig at vi holder beitetrykket oppe. I flere seterområder har det uavbrutt vært beitet på setervoller og i utmark slik at noe av kulturlandskapet og beiteplantene har blitt tatt vare på. For vår del har tilsyn med beitedyr gitt oss mange fine turer og en tilknytning til seterområdet. Dette var nok årsaken til at vi i 1998 igjen tok med melkekua til seters. Vi monterte et enkelt melkeanlegg i det gamle seterfjøsset og fant en gammel separator. Så var vi i gang – uten kunnskap om seterdrift og melkehåndtering. Herfra startet søken etter kunnskap og interessen ble tent for alle verdier som seterlivet innehar.

Nord-Trøndelag fylke valgte i 2006 å satse på reetablering av setre ved å bruke deler av Regionale miljøplanmidler (RMP) til setertilskudd. Dette gjorde at bl.a. ca. 20 setre ble reetablert i Snåsa. Seteranleggene var delvis klare for bruk, men mye av kunnskapen var borte. Linja for kunnskapsoverføring var brutt og veien til ny kunnskap har vært vanskelig og lang. I tillegg er mye av den nye kunnskapen henta fra andre områder og fra kurs. Derfor vil vi aldri finne igjen hele den lokale kunnskapen og tradisjonene som var her før. Men heldigvis har fylket vårt vært våkent og tatt ansvar. De har sett oss og heiet oss frem ved å arrangere flere melkeforedlingskurs, interregprosjekt og studieturer med nyttige tema som inkluderer oss. (Interreg er EUs program for å fremme sosial og økonomisk integrasjon over landegrensene gjennom regionalt samarbeid). Jeg vil også fremheve at Mattilsynet i vårt område har vært med i «heiagjengen» og bidratt med nyttig kunnskap og veiledning slik at vi har fått mulighet til trygg matproduksjon innenfor regelverket.

Småskala matproduksjon og virksomheten som er knytta til den, er sentralt i lokal bygdeutvikling.

Et av interregprosjektene var «Søke gammelt skape nytt».

Prosjektet skal utvikle regionens kulturbaserte næringsliv og småskala matproduksjon. Ved å benytte forskningsresultater og ny kunnskap skal prosjektet bidra til at produsenter profilerer seg mer med nye produkter og merverdier som næringsinnhold, miljøvennlig produksjon og håndverkskunnskap. Målet er å sette fokus på miljø og helse for å styrke de lokale matprodusentenes konkurransekraft. Produktutvikling knyttet til lokale matspesialiteter skal gi regionen Nordens Grønne Belte et rikere mattilbud.

Vi søker tradisjonskunnskap for å finne veien videre med seterprodukter og seteropplevelser ved å styrke seterbruket som næring.

Et nylig gjennomført interregprosjekt er «Biologisk kulturarv som bærekraftig verdiskaper».

Fjell- og skogslandskapene i Norge og Sverige har gjennom lang tid blitt utnyttet til lokal matproduksjon. Disse landskapene inneholder en rekke fysiske og biologiske kulturminner, samt en omfattende immateriell kulturarv. Kunnskapen om

Beskyttet betegnelse for setersmør

Den 2. september 2019 ble setersmør/stølssmør tildelt betegnelsen «Beskyttet tradisjonelt særpreg».

Dette er ei kvalitetsmerking som stiller spesielle krav til produsenten og som sikrer at forbrukeren får et kvalitetsprodukt. Det norske regelverket er basert på EU sitt regelverk, som definerer hovedkriteriene for denne betegnelsen:

«Næringsmidlet må enten være fremstilt av tradisjonelle råvarer, eller ha en tradisjonell sammensetning eller være produsert i henhold til den tradisjonelle produksjonsmåten»

Med beskyttelsen av Setersmør/Stølssmør får forbruker en garanti for at smøret er foredlet på en seter av syrnet fløte/rømme fremstilt av melk produsert av kyr på seterarbeite. Dette er et smør som har myk konsistens og en sterk gul farge. Det er tradisjonelt saltere enn vanlig smør.

tradisjonell naturbruk har stor verdi med tanke på hvordan de biologiske ressursene anvendes på en bærekraftig måte i framtida. Denne kunnskapen representerer også en viktig ressurs for lokal verdiskaping og kan bidra til å styrke den lokale identiteten til tjenester og produkter.

Her er fokuset sterkere på den biologiske kulturarven, tradisjonell kunnskap og vår immaterielle kulturarv - som vi ser i denne boka som er et resultat av prosjektet. Vår biologiske kulturarv med et mangfold urter og andre beiteplanter har en spesiell verdi.

Forskning på beiteplanter viser at melkeproduksjon basert på artsrike fjellbeiter og med lite bruk av kraftfôr gir melk av unik kvalitet. Setermelka og seterproduktene har et høyere innhold av gunstige fettsyrer og antioksidanter enn den melka som produseres hjemme på gården (Hanne Sickel 2014). Det vil si at seterproduktene har positive verdier knyttet til helse. I tillegg vil beitevekstene gi særpreg som smak og farge til setermelka og seterproduktene. Seterprodukter basert på tradisjonell drift vil derfor ha spesielle kvaliteter og kan sies å være terroir-produkter. Ekte setersmør er et resultat av tradisjonskunnskap, beitekvaliteter og terroir. Takket være Norsk seterkultur sitt søknadsarbeid, kan nå setersmøret merkes med logoen «beskytta tradisjonelt særpreg» dersom det er produsert etter de godkjente kriteriene – og de særegne kvalitetene blir synliggjort og kan markedsføres.

Setertilskuddet i vårt område har bl.a. kriterier knyttet til kulturlandskap, miljø, artsmangfold, seterprodukter og åpne setre for allmenheten. Vi er derfor en viktig arena både for seteropplevelser og kunnskapsformidling. Vi har mulighet til å gjøre en viktig jobb for samfunnet og ikke bare for vår egen næring. Vi kan gjennom våre seterprodukter formidle den spesielle kvaliteten gjennom både smak og fortelling. Vi kan bevisstgjøre forbrukeren samtidig som vi også øker eget kunnskapsnivå og vår yrkesstolthet. Vi øker verdien av seteropplevelsene og kan ha mulighet til å prissette disse slik at drifta kan bli mer bærekraftig økonomisk. Dette er sammen med setertilskuddet veldig viktig for å kunne

fortsette og holde ut med seterdrift. Det er i lengda ikke nok å være idealist for de fleste.

Seterdrift har også globale verdier utover den immaterielle kulturarven. Ved å utnytte utmarksressursene bedre kan vi også øke selvforsyningsgraden og matsikkerheten. Mye av dagens matproduksjon er intensiv og skjer ved bruk av importert dyrefôr. Gjennom å kunne ha noe mer ekstensiv matproduksjon ved bruk av utmarksbeiter og egnede beitedyr vil vi i tillegg både ta vare på beitetradisjoner, beiteressurser og pleie kulturlandskapet. Her vil det også være klima- og miljøgevinster ved både mer fotosyntese og CO₂-binding til jorda.

Vi har forskning og tradisjonskunnskap som gir oss mange gode argumenter for å bevare, videreføre og videreutvikle seterbruk. «Norsk seterkultur» har nå startet søkerarbeidet mot «Unesco-status» på immaterielle deler av seterkulturen. Vi håper på et samarbeid om en felles søknad med Sverige som vi deler mye av

Er seterbruket en viktig del av framtidens jordbruk?

Forfatteren til etterordet sammen med en mulig framtidig seterbruker.

denne tradisjonelle kunnskapen med. En Unescostatus kan styrke oss gjennom mer politisk oppmerksomhet og gi oss gode markedsføringsverdier. Vi må bli mer synlige i samfunnet slik at flere kan se de verdiene vi kjemper for. Og disse verdiene deler vi gjerne med flere.

Jeg vil takke for at jeg har fått deltatt i prosjektet «Biologisk kulturarv som bærekraftig verdiskaper». For meg har dette prosjektet, fagmiljøet og de andre deltakerne hatt stor betydning for kunnskap, inspirasjon og motivasjon til videre seterdrift.

Gjennom egen erfaring så tror jeg at det er en viktig inspirasjon å få være tilknyttet fagmiljø gjennom kurs, prosjekter og studieturer. Dette tror jeg også kan gjelde andre seterbrukere og potensielle seterbrukere. Så jeg håper på en fortsettelse.

Til slutt vil jeg takke for denne seterboka. Den kan bli en viktig kunnskapskilde om seterbruk for oss seterbrukere, for folk flest og for ansatte i forvaltning innen miljø, kultur og landbruk. Og ikke minst for politikere. Boka er interessant og lett å lese. Fine bilder og illustrasjoner er også et pluss.

Reflektioner från den svenska fäbodrörelsen

Kristian Olofsson

Tidigare ordförande 2015–2019 för *Förbundet Svensk Fäbodkultur (FSF)*

www.fabod.nu

Från att ha varit ett bruk som genom historien har varit likartat i de bägge länderna, skedde successiva förändringar under 1900-talet vilket ledde till att utmarksbruket tog helt olika vägar. I Norge har seterbruket i större grad bevarat sin plats inom lantbruket även om många setrar också tar emot turister eller har omvandlats till privata hytter. I Sverige har största delen av de gamla fäbodarna blivit fritidshus. En del gamla fäbodvallar är i dag skidanläggningar där i bästa fall de gamla betesängarna hålls öppna som nedfarter i slalombackar, vilka ibland även används till bete.

Omkring tvåhundra av fäbodarna har fortfarande betesdjur, fast numera till stor del för köttproduktion eller mejeriprodukter för eget bruk. Ett ganska litet antal av de som finns kvar har mejeriproduktion och förädling som huvudsaklig affärsidé. En del av de kvarvarande fäbodarna har caféverksamhet, antingen som bisyssla eller som huvudsaklig verksamhet, ibland med några betande djur för att besökarna ska få en bild av det gamla brukandet.

Till största delen har denna förändring av fäbodbruket styrts av samhällsutvecklingen, landsbygdspolitiken och globaliseringen av livsmedelsproduktionen. I Sverige har man genom centraliserad styrning och administration genomfört en politik som lett till strukturförändringar i samhället utifrån mer urbana värderingsgrunder. Tillämpningen av EU:s gemensamma jordbrukspolitik har inte lyckats värna dessa regionala kulturyttringar. I Norge har man tidigare haft mer av en politisk samsyn på att försöka hålla hela landet i bruk, vilket också medgivit och inkluderat utmarksbruket. Med bättre förankring och tydliga målsättningar i landsbygdspolitiken vad gäller om vikten av hållbart brukande i hela landet, lokal och nationell livsmedelsförsörjning skulle Sverige bättre kunna värna utmarksbruket.

Så har också – under de senaste decennierna – ökande rovdjursstammar påverkat fäbodbrukets situation. Många fall av störningar och angrepp av rovdjur på betesdjuren har även bidragit till att driften har upphört på flera svenska fäbodlar.

Vårt gemensamma skandinaviska kulturarv inom fäbod- och seterbruk är emellertid viktigt för framtida, så det finns all anledning att bevara produktionssystem, kunskaper och traditioner inom denna resursbesparande livsmedelsproduktion med sina många natur- och kulturvärden också i Sverige.

Takk

Vi vil først og fremst få takke alle som bidrar til å holde seterbruket og seterbrukskulturen levende, og som gjennom åra har hjulpet oss med å få innsikt i denne mangfoldige kulturarven. Vi har møtt stor gjestfrihet blant folk som kjenner seterbruket godt og det er mange som har delt kunnskapen sin med oss. Ved hjelp av denne boka håper vi å kunne bringe noe av denne kunnskapen videre. Stor takk til Interreg-sekretariatet, Fylkesmannen og Fylkeskommunen i Trøndelag og Länsstyrelsen i Jämtlands län for finansieringen av prosjektene som har gjort det mulig å jobbe med seterbrukets natur- og kulturarv!

Takk også til følgende som har bidratt med fakta, tips, synspunkter og kommentarer i løpet av prosjektet og under arbeidet med manuskriptet: Märit Andersson, Lillian Bakken, Gunnbjørn Beitland, Heidi Beitland, Trond Olav Beitland, Roald Bengtson (La Humla Suse), Lena Bergils, Olle Berglund, Helge Bjerket, Bjørn M. Bjørkan, John Bjørkan, Björn Cederberg, Dag Dolmen (NTNU Vitenskapsmuseet), Siv Beate Eggen (leder i Norsk Seterkultur), Ole Morten Eggen, Bengt Ehnström, Torleif Enlid, Johanne Enlid, Bente Kaasen Enlid, John Endalsvoll, Johan Endalsvoll, Kelvin Ekeland, Hildur Fossum, Anne Berit Gjermundshaug, Luise Grube, Oddgeir Grytdal, John Magnar Hindbjørg, Jens Olav Hov, Guri Husbyn, Anders Janols, John Bjarne Jordal, Brynolf Kaldal, Margareta, Alf-Erik og Anna Karin Kristoffersson, Are Kroken, Marie Kvarnström (CBM), Lena Kättström Höök (Nordiska museet), Håkan Ljungberg (ArtDatabanken), Annika Michelson (Häme University of Applied Science), Pauline Palmcrantz, Paulina Rytkönen, Hans Rønning, Wenche Wulff Rønning, Aril Røttum, Gudrun og Egil Solem, Johan Solem, Sverre Staverløkk,

Kristin Storbekkrønning, Birgitta Sundin (Eldrimner), Eli Sæter, Per Sæter (Norsk seterkultur), Helge Sætermo, Ingvar Troøien, Vegard Vigdenes, Astrid og Gudmund Østerås.

Følgende personer har bidratt med bilder og illustrasjoner: Anton Bele, Helga Bele, Paula Daabach, Kelvin Ekeland, Mona Gundersen, Anders Janols, John Bjarne Jordal, Brynolf Kaldal, Jari Kontiokorpi, Marie Kvarnström, Tomas Ljung, Rolf Lundqvist, Stephen Manktelow (ArtDatabanken), Arild Mogstad, K. E. Petersen, Ane Bele Reinfjell, Olav Svardal, Arne Stenberg (Ovanåkers kommun) og Ellen Johanne Svalheim (NIBIO). Tusen takk til alle.

Vi er også takknemlige for å ha fått låne bilder fra Gausdal Historielag, Hälsinglands museum, Institutet för språk och folkminnen, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Maihaugen, Nationalmuseum, Nordiska museet og Skogsbiblioteket Sverige/Sveriges lantbruksuniversitet, Nordmøre Museum, Stiftelsen Nordøsterdalsmuseet, Romsdalsmuseet, Rørosmuseets arkiv og Wikimedia Commons.

Tusen takk også til Synnøve Norddal Grenne som har bidratt med korrekturlesing!

Bilder og illustrasjoner

– oversikt over bidragsytere

- 2–3 Håkan Tunón, Ottsjön i Jämtland, 2016.
- 4 Bolette Bele, Inner Gammelsetra, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 9 Bolette Bele, Nordstuvollen, Endalen i Trøndelag, 2013.
- 10 Gunnar Pers ur *Lärare – bonde – tidningsman* av Anders Pers (1948).
- 11 Lena Bergils, Kelvin Ekeland & Cristina Prytz, 1998. *Fäbodrar i Södermanland* (66), 31–42).
- 12 t.v. kartet er henta fra: Bolette Bele & Ann Norderhaug, 2006. *Status for verdifull kulturmark. Slåttemark og områder i "Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap"*, Bioforsk Rapport, nr 1.
t.h. og i midten, kartene er henta fra Temakartor, Wikipedia.
- 13 Hans Dahl (cirka 1900) (Wikimedia Commons).
- 14 Johan Tirén, *Vallflicka i skogsparti* (1886).
- 15 Iver Olsen, utlånt fra Rørosmuseets arkiv, Kåsvolden østre, Hansåsen, Røros i Trøndelag, 1913.
- 16 Carl Larsson ur *Spadarfvet* (1906).
- 17 t.v. Bolette Bele, Eggjenseteren, Snåsa i Trøndelag, 2017; t.h. Håkan Tunón, Östvallen, Hede i Härjedalen, 2012.
- 18 Bolette Bele, Bjerklisetra, Synnerdalen i Trøndelag, 2013.
- 20 Øverst, t.v.: Håkan Tunón, Færøyene, 2017.
Øverst, t.h.: Kelvin Ekeland, Sölkerpass, Styria i Østerrike, 1998.
I midten, t.v.: Håkan Tunón, Kalymnos i Hellas, 1981.
I midten, t.h.: Håkan Tunón, Kolimbari, Kreta i Hellas, 2014.
Nederst, t.v.: Håkan Tunón, Maramures i Romania, 2011.
Nederst, t.h.: Håkan Tunón, Botiza i Romania, 2011.
- 23 Bolette Bele, Renndølsetra, Innerdalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 24 Bolette Bele, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 25 t.v. Bolette Bele, heimseter til gården Teigen Storbudal, Budal i Trøndelag 2013; t.h. sommer-seter til gården Teigen Storbudal, Budal i Trøndelag, 2013.
- 26 Gun Björklund efter K. Ehrner ur Lars Levander, 1947. *Övre Dalarnes bondekultur. Under 1800-talets förra hälft. 3. Hem och hemarbete*, Lund, s. 26.
- 27 Øverst, t.v.: Bolette Bele, seter i Moldskreddalen, Stranda i Møre og Romsdal, 2002.

- t.h.: Bolette Bele, seterfjøs i Moldskreddalen, Stranda i Møre og Romsdal, 2002.
nederst: Bolette Bele, Busetvollene, Synnerdalen i Trøndelag, 2013
- 28 Ukjent fotograf. Gagnef socken, Dalarna. Ukjent årstall. (Nordiska museet).
- 30 Kartet er basert på håndtegnede kart av Brynolf Kaldal, Lierne i Trøndelag, 2003.
- 31 Øverst: Håkan Tunón, Morbodarna, Klövsjö i Jämtland, 2012.
Nederst, t.v.: Håkan Tunón, Blåora, Endalen i Trøndelag, 2014.
t.h.: Bolette Bele, Blåora, Endalen i Trøndelag, 2013.
- 32 Brynolf Kaldal, Lierne i Trøndelag, 2003, tegning av høytransport med hest og slede.
- 33 Bolette Bele, Langslåtten, Røyrvik i Trøndelag, 2011.
- 34 Fredrik Misfjord, utlånt fra Romsdalsmuseet, Bergsviksetra Nesjestranda i Molde, ukjent årstall.
- 35 t.v.: Håkan Tunón, Skalens fäbod, Ovanåker i Hälsingland, 2016.
I midten: Håkan Tunón, Skalens fäbod, Ovanåker i Hälsingland, 2016.
t.h.: Håkan Tunón, Nästmyren, Marieby i Jämtland, 2012.
- 36 Brynolf Kaldal, Lierne, Trøndelag, 2003, tegning av høystakk.
- 37 Øverst: Håkan Tunón, Botiza i Rumänien, 2011.
Nederst: Brynolf Kaldal, Lierne i Trøndelag, 2003, tegning av sétgran.
- 38 Øverst: Brynolf Kaldal, Lierne i Trøndelag, 2003, tegning av vinterhesje.
I midten: Institutet för språk och folkminnen. Nils Eriksson, 1947. ULMA 18924, s. 355–356.
Nederst: Hans Hyldbakk, utlånt av Nordmøre Museum, Holasetra, Surnadal i Møre og Romsdal, 1930.
- 41 Bolette Bele, Søstuøya, Synnerdalen i Trøndelag, 2019.
- 42 Håkan Tunón, Bräckvallen, Klövsjö i Jämtland, 2012.
- 43 Bolette Bele, seter i Moldskredalen, Stranda i Møre og Romsdal, 2002.
- 44 Håkan Tunón, Nyvallen, Sånfjället i Härjedalen, 2012.
- 45 Øverst: Jon Hamnes, utlånt av Anton Bele, Jostu-Hjelmsetra, Surnadal i Møre og Romsdal, 1947.
Nederst: Håkan Tunón, Nyvallen, Hede i Härjedalen, 2012.
- 46 Øverst: Bolette Bele, Busetvollene, Synnerdalen i Trøndelag, 2013.
Nederst: Bolette Bele, Busetvollene, Synnerdalen i Trøndelag, 2013.
- 47 Bolette Bele, Overlivollen, Synnerdalen i Trøndelag, 2013.
- 48 Øverst, t.v.: Bolette Bele, Hegra i Trøndelag 2013.
Øverst, t.h.: Bolette Bele, Klipvollen, Stjørdal i Trøndelag, 2017.
Nederst: Bolette Bele, Renndølsetra, Innerdalen i Møre og Romsdal, 2017.
- 49 Håkan Tunón, Nordistuvollen, Endalen i Trøndelag, 2014.
- 50 Øverst, t.v.: Bolette Bele, Nybuslettet i Budalen i Trøndelag, 2006.

- Øverst, t.h.: Håkan Tunón, Nyvallen, Hede i Härjedalen, 2012.
Nederst, t.v.: Håkan Tunón, Jämtland, 2016.
Nederst t.h.: Bolette Bele, Forradalen, Stjørdal i Trøndelag, 2010.
- 51 Øverst, t.v.: Anders Janols, Brindbergs fäbod, Älvdalen i Dalarna, 2008.
Øverst, t.h.: Anders Janols, Kvillsälen fäbod, Malung i Dalarna, 2010.
Nederst, t.v.: Anders Janols, Risåsa fäbod, Dala-Floda i Dalarna, 2009.
Nederst, t.h.: Anders Janols, Kvillsälen fäbod, Malung i Dalarna, 2016.
- 52 Øverst, t.v.: Anders Janols, Hästbergs klack, Malung i Dalarna, 2014.
Øverst, t.h.: Anders Janols, Vattaå, Malung i Dalarna, 2008.
Nederst, t.v.: Anders Janols, Stockgropen fäbod, Gagnef i Dalarna, 2009.
Nederst t.h.: Anders Janols, Källslättens slåttermarker, Falun i Dalarna, 2010.
- 53 John Bjarne Jordal, naturbeitemark i Mulevika, Herøy i Møre og Romsdal, 1997.
- 54 Øverst: Håkan Tunón, Uppsala i Uppland, 2011.
Nederst: Bolette Bele, Karbøl i Nordland, 2012.
- 55 Øverst: Bolette Bele, tyrihjem, Trøndelag, 2006.
Nederst: Jari Kontiokorpi, Piilovaara, Tohmajärvi, Finland, 2019.
- 56 Håkan Tunón, Bräckvallen, Klövsjö i Jämtland, 2012.
- 57 Øverst: Håkan Tunón, Ottsjö i Jämtland, 2016.
Nederst: Håkan Tunón, Gräftåvallen i Jämtland, 2019.
- 58 Øverst, t.v.: Bolette Bele, Trøndelag, 2006.
Øverst, t.h.: Bolette Bele, Trøndelag, 2006.
Nederst, t.v.: Bolette Bele, Vangrøftdalen i Hedmark, 2019.
Nederst, t.h.: Bolette Bele, Trøndelag, 2006.
- 59 Øverst: Sunnmøre Museum, foto: Mirjam Vikestrand.
Nederst: ULMA Nils Eriksson, 30863, del 1. *En nybyggerfamiljs arbetsår 1910–1911. Vilhelmina sn., Lappland*, 333b. Institutet för språk och folkminnen.
- 60 t.v.: Bolette Bele, Hegra i Trøndelag, 2013.
t.h.: Bolette Bele, Steinsetbygda i Valdres, 2015.
- 62 Øverst: Utlånt fra Musea i Nord-Østerdalen, Stiftelsen Nordøsterdalsmusea, Norge, ukjent sted og år. Nederst: Bolette Bele, Jønndalen i Buskerud, 2019.
- 63 Øverst: Bolette Bele, Vangrøftdalen i Hedmark, 2019.
Nederst: Håkan Tunón, Svedbovallen, Järvsö i Hälsingland, 2016.
- 64 Øverst: Håkan Tunón, Synnerdalen, Trøndelag, 2014.
Nederst: Bolette Bele, Heimsetra i Bæverfjord i Møre og Romsdal, 2019.
- 65 Øverst: Bolette Bele, Budalen, 2013.
Nederst, t.v.: Bolette Bele, Trøndelag, 2006.

- Nederst i midten: Håkan Tunón, Gräftåvallen i Jämtland, 2019.
Nederst, t.h.: Bolette Bele, Bæverfjord i Møre og Romsdal, 2006.
- 66 Øverst: Bolette Bele, Muru, Lierne i Trøndelag, 2003.
Nederst, t.v.: Bolette Bele, Budalen, 2013.
Nederst, t.h.: Bolette Bele, Budalen, 2014.
- 67 Øverst: Olav Svardal, Endalen i Trøndelag. Ikke datert.
Nederst: Bolette Bele, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 68 t.v.: Bolette Bele, Trøndelag 2016.
Øverst, t.h.: Bolette Bele, Trøndelag, 2019.
Nederst, t.h.: Bolette Bele, Møre og Romsdal 2019.
- 69 Øverst: Bolette Bele, Grytdalen, Orkdal i Trøndelag, 2005.
Nederst: Bolette Bele, Lierne i Trøndelag, 2003.
- 70 t.v.: Rolf Lundqvist, Dalbys hemsog i Ore socken, Dalarna, ikke datert.
t.h.: Tomas Ljung, Halgonberget, Rättvik i Dalarna, 2011.
- 71 Fotos: Håkan Tunón, Svedbovallen, Järvsö i Hälsingland, 2016 (ovan, t.v. 2009).
Tegning fra Carl Björkbom, *Om skogsbetet*, 1907.
- 72 Helga Bele, Heimsetra i Bæverfjord i Møre og Romsdal, 2018.
- 73 Håkan Tunón, Svedbovallen, Järvsö i Hälsingland, 2017.
- 74 Stephen Manktelow, Prästbodarna, Rättvik i Dalarna, 2008.
- 75 Øverst: Bolette Bele, Rønningsetra, Synnerdalen i Trøndelag, 2009.
Nederst, t.v.: Håkan Tunón, Svedbovallen, Järvsö i Hälsingland, 2017.
Nederst, t.h.: Bolette Bele, Heimsetra, Bæverfjord i Møre og Romsdal, 2015.
- 76 Øverst: Bolette Bele, Hiåvolla, Endalen i Trøndelag, 2013.
Nederst, t.v.: Håkan Tunón, jerseykalv ved Hiåvolla, Endalen i Trøndelag, 2014.
Nederst, t.h.: Bolette Bele, Rønningsetra, Synnerdalen i Trøndelag 2009.
- 77 Øverst, t.v.: Håkan Tunón, Svedbovallen, Järvsö i Hälsingland, 2017.
Øverst, t.h.: Håkan Tunón, Nyvallen, Hede i Jämtland, 2017.
I midten: , t.v.: Bolette Bele, Overlivollen, Endalen i Trøndelag, 2008.
I midten, t.h.: Håkan Tunón, Forradalen i Trøndelag, 2014.
Nederst, t.v.: Helga Bele, Heimsetra, Bæverfjorden i Møre og Romsdal, 2018.
Nederst, t.h.: Bolette Bele, Fagermyr Gård, Oppdal i Trøndelag, 2017.
- 81 Brynolf Kaldal, tegning av Kalvikseteren Nedre, Lierne i Trøndelag, 2003.
- 82 Jenny Nyström-Stoopendaal, ur *Svenska barnboken* (1886–1887).
- 83 Øverst: Marie Kvarnström, Näsvalen, Ljusdal i Hälsingland, 2014.
Nederst, t.v.: Bolette Bele, Gjermundhaugsetra, Alvdal i Hedmark, 2010.
Nederst, t.h.: Marie Kvarnström, Storbekkyøya museumsseter, Synnerdalen i Trøndelag, 2014.

- 84 Øverst: Bolette Bele, Inner Gammelsetra, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
Nederst: Kilian Zoll, *Fäbodflicka med getter* (1850).
- 85 Øverst: Bolette Bele, Hegra i Trøndelag, 2013.
Nederst: Gustav Angvik, utlånt fra Romsdalsmuseet, setermotiv fra Dalasetra på Rød, Nesset i Møre og Romsdal, 1970.
- 86 Øverst: Håkan Tunón, Nyvallen, Hede i Härjedalen, 2012.
Nederst: Nyvallen i Hälsingland. Ukjent årstall (Hälsinglands museum).
- 88 Øverst: Bolette Bele, Bodø i Nordland 2006.
Nederst: Bolette Bele, Mørkridsdalen i Sogn og Fjordane, 2016.
- 89 Paula Daabach, Per-Hans lantbruk, Hede i Härjedalen, 2015.
- 94 Ukjent fotograf, utlånt av Gausdal historielag, gjeter i Gausdal vestfjell, ca. 1900.
- 95 Tandbergs fäbodrar i Orsa i Dalarna. Foto: Per Winbergh, Nordiska museet. Ukjent årstall. (Digitalt museum)
- 96 Åke Campbell, 1940. Det äldre svenska kulturlandskapet, s. 41–43 i *Svenska folket genom tiderna*, Malmö.
- 97 Kart henta fra: Bele, B., Sickel, H. & Norderhaug, A. 2017. Tourism and terroir products from summer farming landscapes. *Journal of Gastronomy and Tourism* 2, s. 241.
- 98 Olof Arborelius, Vallflicka med boskap (1890). (Wikimedia commons).
- 100 Skisse over melkeprodukter, utarbeidet av deltakere under workshop i Stjørdal, 2018.
- 101 Øverst: Bolette Bele, avkjøling for melk, Moldskredalen, Stranda i Møre og Romsdal, 2002.
Nederst: Bolette Bele, seperator ved Gjermundhaugsetra, Alvdal i Hedmark, 2010.
- 102 t.v.: Håkan Tunón, Oviksfjällen i Jämtland, 2019.
t.h.: Håkan Tunón, Smitingen, Härnösand, Ångermanland, 2013.
- 103 Ukjent fotograf, utlånt av Arild Mogstad, Austigard Mogstadsetra, Surnadal i Møre og Romsdal, omkring 1915-1920 (setra ble lagt ned i 1924).
- 104 Øverst: Bolette Bele, Hiåvøllan, Endalen i Trøndelag, 2013.
Nederst: Bolette Bele, Jønndalen i Buskerud, 2019.
- 105 Ukjent fotograf, utlånt av Anton Bele, Heimsetra, Bæverfjord i Møre og Romsdal, ca. 1925.
- 107 Øverst: Bolette Bele, Renndølsetra, Innerdalen i Møre og Romsdal, 2019.
Nederst: Håkan Tunón, Våsbo fäbodrar i Hälsingland, 2017.
- 108 Hälsinglands museum. Ukjent årstall.
- 109 Theodor Kittelsen, *Opp under fjeldet toner en lur* (1900). (Wikimedia Commons).
- 110 Bolette Bele, Trondheim, Trøndelag, 2019.
- 111 t.v.: Håkan Tunón, Våsbo fäbodrar, Ovanåker i Hälsingland, 2016.
t.h.: Tomas Ljung, Mosselbodarna, Dala-Floda i Dalarna, 2018.
- 112 t.v.: Håkan Tunón, Jomala i Åland, 2019.

- t.h.: Håkan Tunón, Ransäter i Värmland, 2017.
- 113 Bolette Bele, Trøndelag, 2015.
- 114 Håkan Tunón, Jämtland, 2017.
- 115 Øverst: Håkan Tunón, Hiåvollan, Endalen i Trøndelag, 2014.
Nederst: Ellen Johanne Svalheim, Stavvassdalen, Valle i Aust-Agder 1999.
- 116 Øverst, t.v.: Håkan Tunón, Bräckvallen, Klövsjö i Jämtland, 2012.
Øverst, t.h.: C.A.M. Lindman, *Bilder ur Nordens flora* (1901–1905).
Nederst: Bolette Bele, Synnerdalen, Budalen i Trøndelag, 2013.
- 117 Theodor Kittelsen, *Huldra* (1892) (Nasjonalmuseet/Wikimedia Commons).
- 118 Johan Tirén (1853–1911), ur Ebbe Schön, 2004. *Folktrons ABC*. Carlsson bokförlag Stockholm.
- 120 Ane Bele Reinjfjell, Inner Gammelsetra, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 122 Øverst: Håkan Tunón, Jämtland, 2018.
Nederst: Loqvist, 1937 (Hälsinglands museum).
- 123 Ane Bele Reinjfjell, Inner Gammelsetra, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 124 Foto: Siri Velle Segelstad, Utlånt fra Maihaugen. Udatert.
- 125 Börge Pettersson (CBM), Söderby-Karls kyrka, Uppland, 2002.
- 126 Bolette Bele, Oppland, 2019.
- 129 Bolette Bele, Inner Gammelsetra, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 130 Bolette Bele, Synnerdalen, Budalen, 2019.
- 131 Bolette Bele, Hiåvollan, Endalen i Trøndelag, 2013.
- 133 Øverst, t.v.: Ane Bele Reinjfjell, Inner Gammelsetra, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
Øverst, t.h.: Ane Bele Renfjell, Inner Gammelsetra, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
Nederst, t.v.: Håkan Tunón, Nyvallen, Hede i Jämtland, 2012.
Nederst, t.h.: Håkan Tunón, Nyvallen, Hede i Jämtland, 2012.
- 134 Olav Svardal, Endalen i Trøndelag, utdatert.
- 136 Øverst, t.v.: Håkan Tunón, Nyvallen, Hede i Härjedalen, 2012.
Øverst, t.h.: Bolette Bele, Trøndelag, 2015 .
Nederst, t.v.: Bolette Bele, Trøndelag, 2006.
Nederst, t.h.: Bolette Bele, Trøndelag, 2006.
- 137 Håkan Tunón, Nyvallen, Hede i Härjedalen, 2012.
- 138 Bolette Bele, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 139 Bolette Bele, Grøvdalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 141 Øverst: Utlånt av Stjørdal kommune, fotograf Aune, Hestsjøen, Stjørdal i Trøndelag, 1890.
Nederst: K.E. Pettersen, Hestsjøen, Stjørdal i Trøndelag, 2002.
- 143 Marie Kvarnström, Matsäls fåbod, Mora i Dalarna, 2009.
- 144 Olav Svardal, Endalen i Trøndelag. Udatert.

- 145 Bolette Bele, Renndølsetra, Innerdalen i Møre og Romsdal, 2017.
- 147 Håkan Tunón, Kårböle, Hälsingland, 2019.
- 149 Øverst: Bolette Bele, Hiåvollan, Endalen i Trøndelag, 2013.
I midten t.v.: Bolette Bele, Teiavollen, Synnerdalen i Trøndelag, 2019.
I midten t.h. Bolette Bele, Inner Gammelsetra, Grøvudalen i Møre og Romsdal, 2019.
Nederst t.v. Bolette Bele, Workshop i prosjektet «Biologisk kulturarv som bærekraftig verdiskaper», Hede, 2018.
Nederst t.h. Siv Beate Eggen, ostar på Eggjaseteren, Snåsa Trøndelag, 2016.
- 153 Siv Beate Eggen, Eggjaseteren, Snåsa, Trøndelag, 2019.
- 154 Øverst: Siv Beate Eggen, Eggjaseteren, Snåsa, Trøndelag, 2016.
Nederst: Sigrid Anna Eggen, Eggjaseteren, Snåsa, Trøndelag, 2019.
- 155 Siv Beate Eggen, Eggjaseteren, Snåsa, Trøndelag, 2018.
- 156 Ane Bele Reinfjell, Inner Gammelsetra, Grøvudalen i Møre og Romsdal, 2019.
- 157 Siv Beate Eggen, Eggjaseteren, Snåsa, Trøndelag, 2018.
- 158 Sigrid Anna Eggen, Eggjaseteren, Snåsa, Trøndelag, 2019.

PÅ FJELLET OG I SKOGENE beiter det fortsatt melkekyr og melkegeiter. De er ikke så mange som de var i seterbrukets glansdager, men setertradisjonene holdes fremdeles levende både i Norge og Sverige. I de norske fjellene beiter det i tillegg et stort antall sauer.

Bruken av fjell- og skogsbeitene utgjør en viktig del av vår natur- og kulturarv. Seterlandskapet har derfor mange spor etter den allsidige og langvarige bruken av naturressursene. Her finnes en rekke bygninger og andre fysiske kulturminner som en gang hadde en viktig funksjon. I tillegg har vi en omfattende immateriell kulturarv, i form av stedsnavn, musikk og tradisjoner knytta til melkehåndteringen og livet på setra. Seterlandskapet har også store biologiske verdier og en biologisk kulturarv. Beitedyra har påvirket vegetasjonen i skogen og på fjellet og gitt et lysåpent kulturlandskap med gode levebetingelser for mange arter. Konkurransesvake arter som kattefot, orkidéer og søtearter har funnet seg til rette i seterlandskapet, sammen med en mengde fargerike beitemarkssopper.

Denne boka er rikt illustrert med bilder og tegninger og gir en introduksjon til seterbrukets historie og bakgrunn, samt natur- og kulturverdiene som er knytta til seterbruket. Den beskriver også situasjonen for seterbruket i Norge og Sverige i dag, og hvilket potensial denne tradisjonelle driftsmåten representerer for framtida. Hensikten med boka er å gi leseren bedre innsikt i og forståelse for seterbrukets betydning både historisk og i et framtidsperspektiv. Selv om boka først og fremst beskriver den norske kulturarven, så hentes også mange eksempler fra det svenske seterlandskapet – for det handler i stor grad om en felles natur- og kulturarv.

NIBIO BOK 5(8) 2019

ISBN 978-91-88083-18-0

9 789188 083180

TRYKT I
NORGE
NO-145

